BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
II
cd. 431 267 III
1994 -10- 05

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1993

SILVA
NO·ET
SILVES
RIS·IVL
ANVS

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Оброчна плочка на Силван и Силвестър от Берковица, края на II — началото на III в. Национален археологически музей, София

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Plaque votive de Sylvain et Sylvestris de Berkovica, la fin du IIe — début du IIIe s. Musée archéologique national, Sofia

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1993

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXV
2
1993

Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Централните Родопи

КОСТАДИН КИСЬОВ

През последните десетилетия на територията на Централните Родопи бяха проучени тридесет могилни гроба от късната бронзова епоха[1]. Основният археологически материал се състои от глинени съдове и керамични фрагменти, групирани и представени по гробни комплекси от Гела, Проглед, Борино, Любча и Чепеларе (обр. 1). Керамиката, открита в отделните надгробни могили, свързана с допълнителните погребални обреди и скалните светилища[2], се обособява в две групи — съдове и фрагмен-

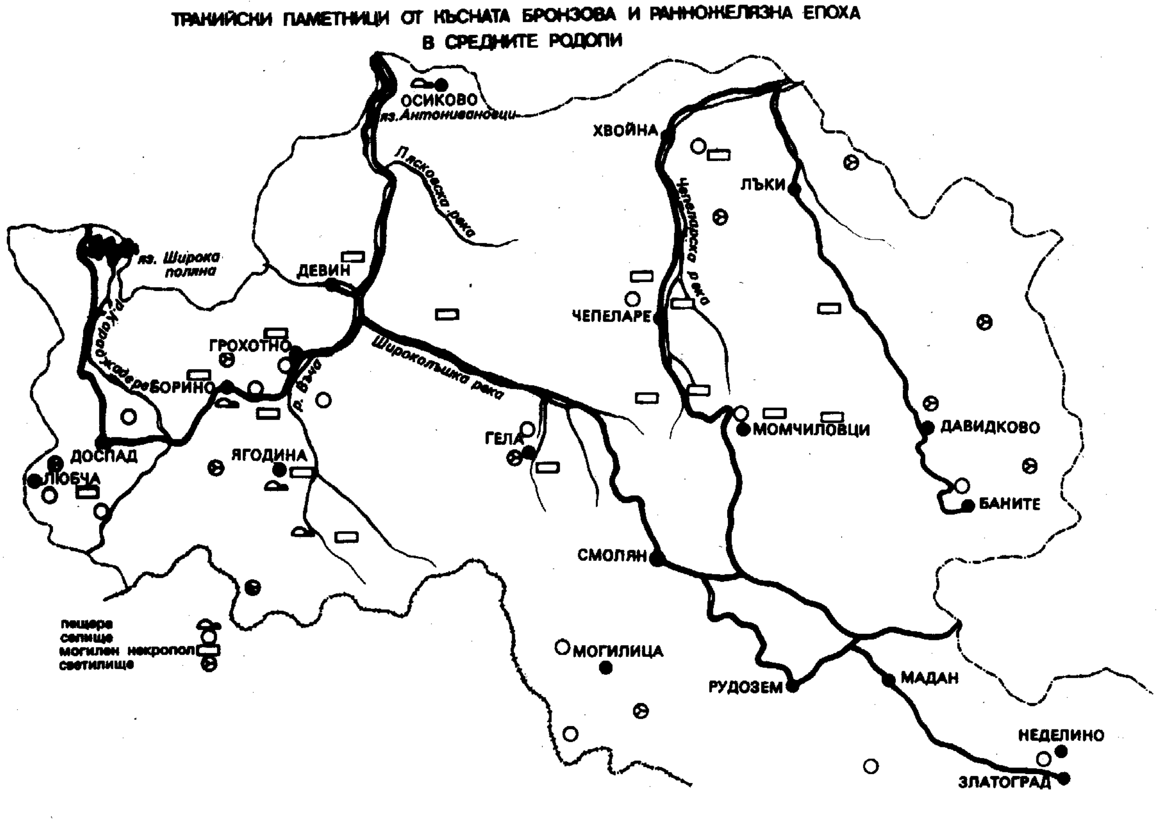
ТРАКИЙСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА И РАННОЖЕЛЯЗНА ЕПОХА
В СРЕДНИТЕ РОДОПИ
ОСИКОВО
яз. Антонивановци
Пясковска река
яз. Широка поляна
р. Караджадере
ДЕВИН
ГРОХОТНО
БОРИНО
р. Въча
Широкольшка река
ДОСПАД
ЛЮБЧА
ЯГОДИНА
ГЕЛА
ХВОЙНА
Чепеларска река
ЛЪКИ
ЧЕПЕЛАРЕ
МОМЧИЛОВЦИ
ДАВИДКОВО
БАНИТЕ
СМОЛЯН
МОГИЛИЦА
РУДОЗЕМ
МАДАН
НЕДЕЛИНО
ЗЛАТОГРАД
пещера
селище
могилен некропол
светилище

1

● *Обр. 1. Карта на могилните некрополи от късната бронзова епоха в Средните Родопи. Fig. 1. Carte des nécropoles tumulaires de l'âge du bronze tardif au Rhodope Central*

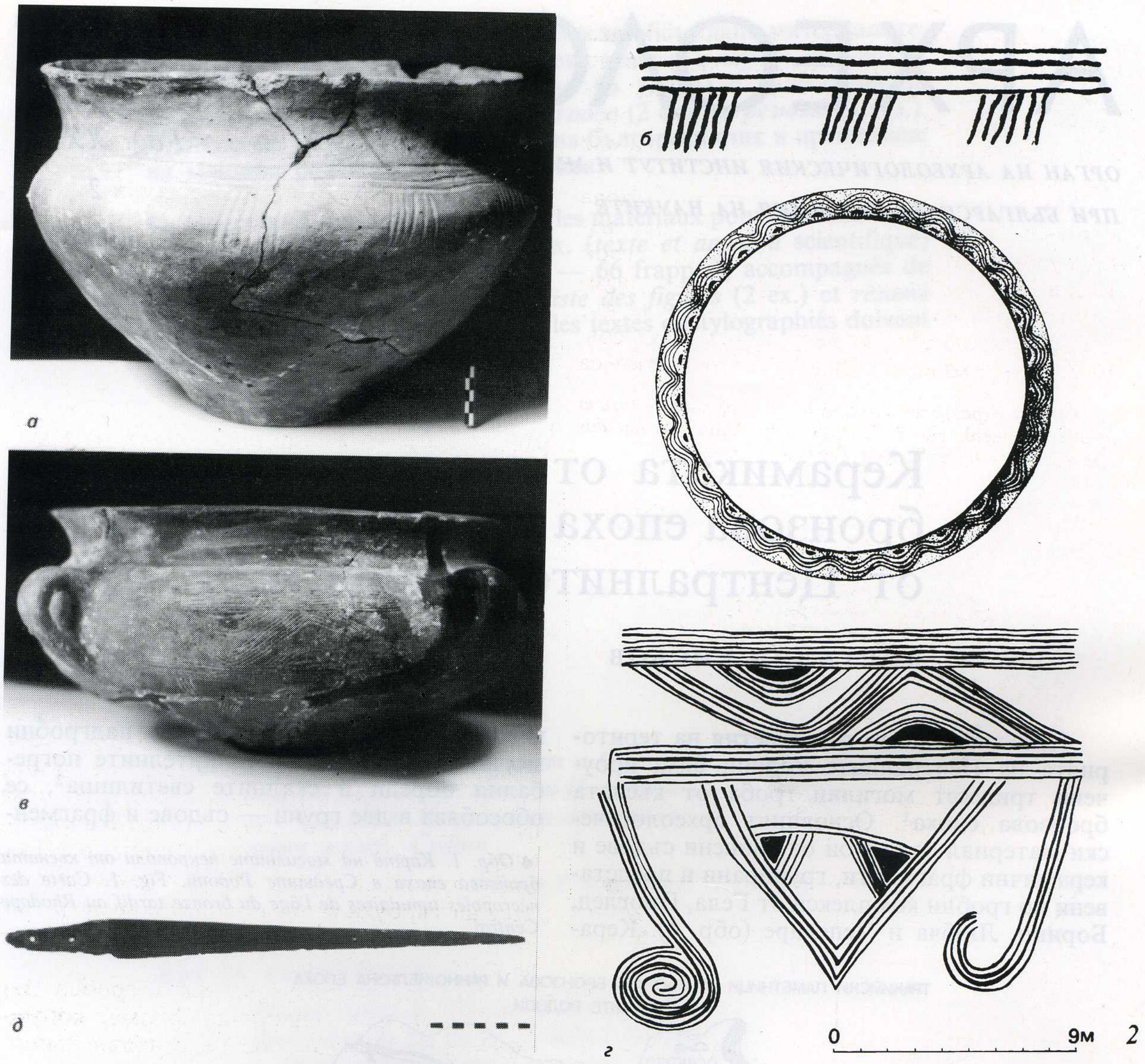

● *Обр. 2. Урни от могила № 2 край с. Гела. Fig. 2. Urnes du tumulus No 2 près du village de Gela*

ти. В отделните гробни комплекси съдовете се разделят функционално на урни и гробни дарове. Втората, количествено по-голяма група комплекси, е представена от керамични фрагменти, принадлежащи на предварително счупени съдове. В погребалния обред са използувани предимно дръжки, устиета, украсени части и по-рядко дъна. Те се откриват на различна дълбочина в могилните насипи и около гробните съоръжения (урните).

Керамичният комплекс № I (обр. 2) е открит в могила № 2 край с. Гела, в която са извършени две погребения чрез трупоизгаряне извън могилата, след което останките от мъртвите са положени в урни[3].

Урна № 1 (обр. 2 *а*) е изработена на ръка от лошо пречистена глина с фуниевидно устие, тяло с форма на пресечен конус и плоско дъно. Стените на съда са огладени с пречистена глина. Украсата е нанесена върху външната, най-издута част на търбуха и в основата на устието. Тя се състои от четири плитки канелюри и десет групички от шест отвесни къси канелюри (обр. 2 *б*). Върху най-издутата част на търбуха са разположени симетрично четири гърбици, оформени чрез натрупване на глина при направата на съда[4].

Урна № 2 (обр. 2 *в*) е изработена на ръка от лошо пречистена глина, с едри силикатни примеси. Съдът има тъмносив цвят с огладени стени и късо фуниевидно устие, сферично тяло и плоско дъно. Върху най-издутата част на търбуха са разположени четири уховидни дръжки с елипсовидно сечение. Украсата, разположена върху ръба на устието, се състои от хоризонтални плитки канелюри и четири вълнообразни линии между тях (обр. 2 *г*). Върху най-издутата част на търбуха, по цялата негова обиколка чрез врязване са нанесени висящи вписани триъгълници, между две групи по шест канелюри, инкрустирани с бяла паста (обр. 2 *г*). Веригата от триъгълници завършва със спираловидни орнаменти (обр. 2 *г*)[5].

Урна № 1 има аналогии с някои типове урни от Югозападна Румъния[6] и съдове, използвани като похлупаци на урни в гроб № 2 и № 3 от Градешница, Врачанско, датирани в края на късната бронзова епоха въз основа на съдовете от некрополите в Орсоя, Кърна и Зимница[7]. Съдове от този тип са използвани широко като похлупаци на урни в некропола при Кърна[8].

● *Обр. 3. Керамичен комплекс от надгробна могила край с. Проглед. Fig. 3. Ensemble céramique d'un tumulus sépulcral près du village de Progled*

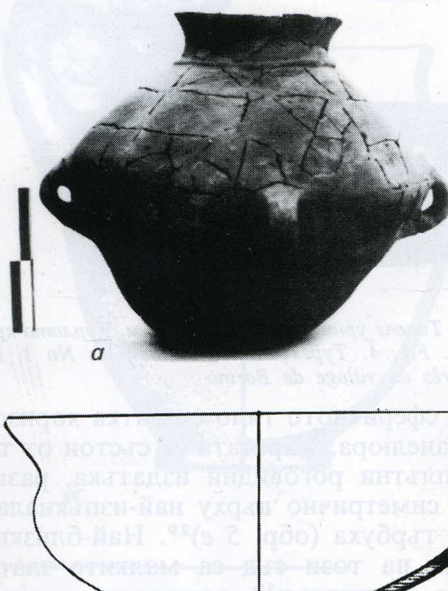

Урна № 2 намира най-точни паралели в комплекса — форма, устие, дъно, дръжки и цвят, с урната от гроб К 1 край Кентриа на о-в Тасос, датирана в края на късната бронзова епоха[9]. Украсата (обр. 2 *г*) по техника на изпълнение и орнаментика е аналогична с тази върху чашата от с. Извор, Пловдивско[10].

Датирането на урните от с. Гела в края на късната бронзова епоха се подкрепя от бронзовия нож, открит заедно с тях (обр. 2 *д*). Ножът има право лезвие с дължина 25 см, заострено едностранно. В горната част на лезвието е врязана украса от висящи триъгълници. Дръжката била закрепена чрез два нита. Подобни по форма, размери и техника на изработка ножове са открити в гроб № Т 18 от Тсиганадика и гроб № К 1 от Кентриа, датирани в късната бронзова епоха[11].

Вторият гробен комплекс от съдове (урна и чаша) произхожда от землището на с. Проглед (обр. 3 *а*, *б*, *в*)[12].

Урната (обр. 3 *а*) е изработена на ръка от глина с едри силикатни примеси, като външната и вътрешната стена са добре огладени с размита глина. Устието има форма на пресечен конус, тялото е оформено и отделено от устието с нисък релефен ръб, служещ за украса. Върху най-издутата част на търбуха са разположени симетрично четири уховидни дръжки с елипсовидно сечение[13].

Чашата, използвана като гробен дар (обр. 3 *в*), има биконична форма, конусовидно устие и леко заострено навън дъно[14]. Дръжката има уховидна форма с кръгло сечение, добре огладена с размита глина. Украсата се състои от плитка врязана хоризонтална линия, отделяща устието от тялото. Чашата намира аналогии с тези от Раднево и Чаталка, Старозагорско, включени в керамичната група „Чаталка" по Б. Хензел, които обаче имат черен цвят и украса от отвесни канелюри[15].

Урната от с. Кутела, Смолянско, датирана в ранната желязна епоха, е най-близкият териториален паралел на урната от Проглед[16]. Типологически тя намира аналогии с някои урни от некропола в Орсоя[17] и главно със съдовете от късната бронзова епоха в Централна и Източна Македония[18].

Интерес предизвиква урната, открита в разрушена могила (№ 5) край с. Проглед (обр. 3 *б*)[19]. Тя е изработена на ръка от добре пречистена глина. Стените на съда имат светлокафяв цвят, с добре огладена повърхност. Устието е конусовидно, тялото, сферично оформено, завършва с високо кухо столче.

Най-голям интерес от глинените съдове предизвикват гробните керамични комплекси от некрополите край с. Борино (обр. 1).

В м. Турлата е проучена надгробна могила с единадесет погребения, извършени чрез трупоизгаряне извън могилата в къси интервали от време през късната бронзова епоха. От откритите общо шестнадесет глинени съда единадесет изпълняват функциите на урни и пет на гробни дарове[20]. Урните са изработени на ръка от добре пречистена глина, като стените са огладени с размита глина, след което техните повърхности са покрити и излъскани с графит на къси хоризонтални ивици. Устиетата имат конусовидна форма с диаметър от 20 до 35 см. Телата на урните са оформени конусовидно с високи конкавни дъна. Урните се групират в четири типа.

Първият тип е представен от четири урни без релефна украса с по четири уховидни дръжки, разположени симетрично върху най-издутата част на търбуха (обр. 4 *г, д*).

Вторият тип е представен от две урни, украсени с по два малки роговидни издатъка, разположени симетрично върху най-издутата част на търбуха (обр. 4 *в*).

Третият тип се състои от три урни без дръжки, украсени с шест симетрично разположени плътни гърбици, оформени при направата на съдовете чрез натрупване на повече глина (обр. 4 *б*).

Четвъртият тип е представен от една урна, украсена с графит и три елипсовидни отвора върху столчето (обр. 4 *а*).

Урните от могила № 1, м. Турлата край Борино, намират аналогии с урна № 4 от могила № 84 в Сусани[21], някои съдове от керамичната група Виртоп[22], Кослоджени[23], Теи IV[24], селищната могила край Русе[25] и Деветашката пещера[26], датирани в късната бронзова епоха. Най-близките паралели на този тип урни по форма, дъно и графитна украса се откриват в скалното светилище край с. Църнча[27] и могилните некрополи от късната бронзова епоха в Централна и Източна Македония, където по-голяма част от съдовете, използвани като урни и гробни дарове, са датирани с импортна микенска керамика от I H III C[28].

Гробните дарове в могила № 1 се състоят от пет малки глинени съдчета, поставени до урните.

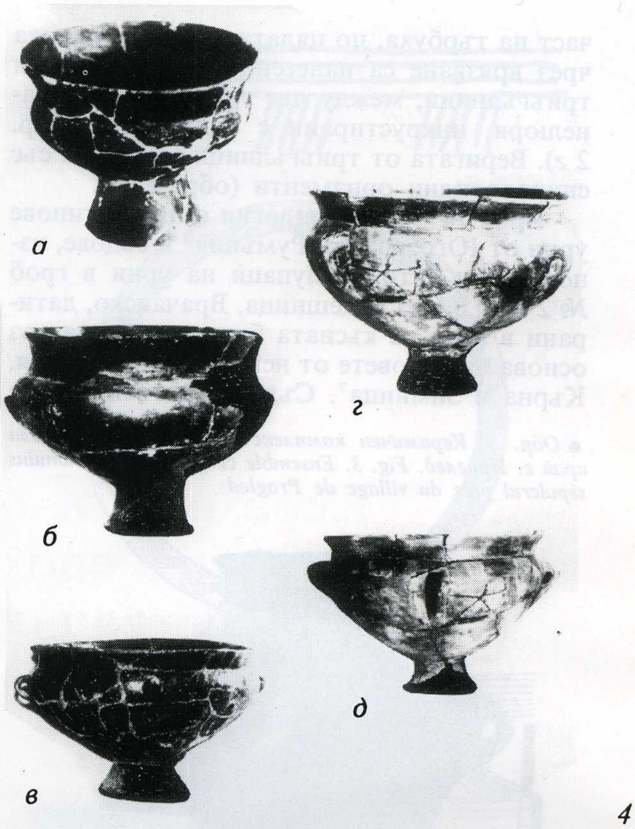

● Обр. 4. Типове урни от могила № 1, м. Турлата край с. Борино. Fig. 4. Types d'urnes du tumulus No 1, loc. Turlata, près du village de Borino

До урна № 1 (обр. 4 *б*) е положена малка чашка с плоско дъно, леко вдлъбнато в центъра. Дръжката, излизаща над устието, има елипсовидно сечение (обр. 5 *е*). Съдът има светлокафява повърхност, огладена с размита глина, устието е цилиндрично, отделено от сферичното тяло с плитка хоризонтална канелюра. Украсата се състои от три малки плътни роговидни издатъка, разположени симетрично върху най-изпъкналата част на търбуха (обр. 5 *е*)[29]. Най-близките аналогии на този съд са малките златни чаши от Вълчетрън[30], глинените чаши от Островул Маре, Пояна, Байкал, Гиген[31] и Източното Средиземноморие[32], които се сочат от авторите като по-късни реплики на чашите от Вълчетрън[33] и се датират в края на късната бронзова епоха.

Втората чаша (обр. 5 *ж*), използвана като гробен дар към урна № 12 (обр. 4 *в*), е изработена на ръка от лошо пречистена глина. Съдът има тъмнокафяв цвят и огладена с размита глина повърхност, профилирано навън устие, конусовидно тяло и плоско дъно. Украсата се състои от три малки роговидни издатъка, симетрично разположени под устието, и един хоризонтален ред врязвания с триъгълно острие, върху самия ръб на устието (обр. 5 *ж*)[34].

Урна № 13 (обр. 4 *д*) е положена заедно с малка чашка (обр. 5 *з*), изработена от добре пречистена глина[35]. Тя има тъмнокафява повърхност, огладена с размита глина, цилиндрично устие със силно издаден преден край под формата на улей и сферично тяло с вдлъбнато навътре дъно. Дръжката започва

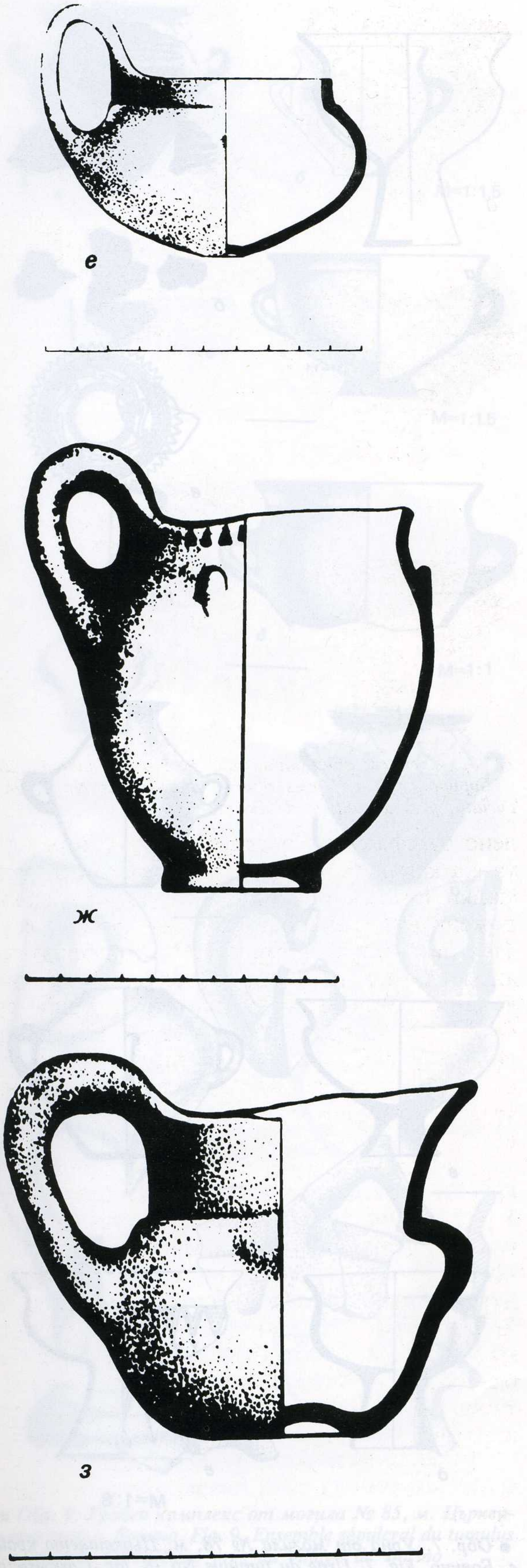

5

● *Обр. 5. Гробни дарове от могила № 1, м. Турлата край с. Борино. Fig. 5. Dons sépulcraux du tumulus No 1, loc. Turlata près du village de Borino*

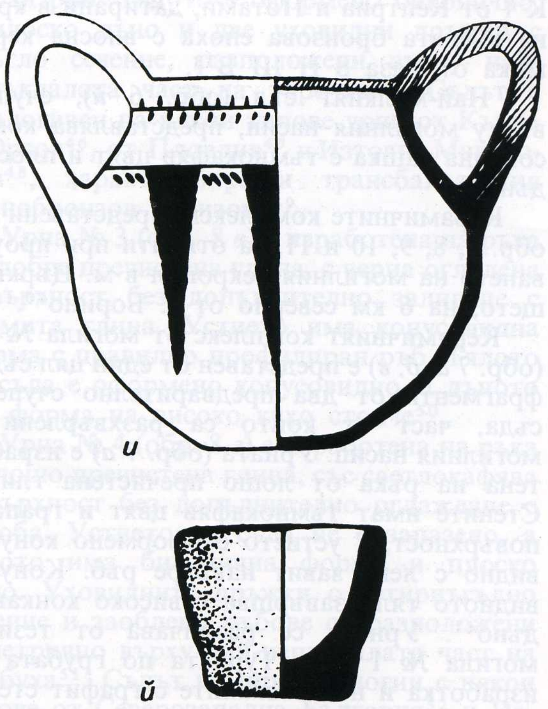

6

● *Обр. 6. Съдове от насипа на могила № 1, м. Турлата край с. Борино. Fig. 6. Récipients du talus du tumulus No 1, loc. Turlata, près du village de Borino*

от ръба на устието и завършва върху най-издутата част на търбуха, с уховидна форма и кръгло сечение. Украсата се състои от три гърбици, разположени симетрично. За разлика от плътните роговидни издатъци, използувани масово при керамиката от енеолита и бронзовата епоха в Родопите, гърбиците при този съд са кухи, оформени чрез издуване на самите стени (обр. 5 *з*).

Каничката и голямата чаша (обр. 5 *ж*) намират преки аналогии по глина, форма и украса със съдовете от гроб № Т 18 на о-в Тасос, открити в комплекс с дълъг бронзов нож, датиран в края на късната бронзова епоха[36].

Последните два съда от могила № 1, м. Турлата край с. Борино, са използувани в допълнителните обреди, извършвани върху могилния насип след неговото издигане (обр. 6 *и*, *й*). Кантаросът (обр. 6 *и*) има сферична форма, конусовидно устие и плоско дъно. Стените са добре огладени с размита глина, оцветени в черно след изпичането на съда. Украсата се състои от два хоризонтални реда, врязани малки триъгълници под устието, и един ред от висящи триъгълници, защриховани чрез набождане и инкрустация с бяла паста. Дръжките на съда имат уховидна форма и кръгло сечение[37]. Типологически най-близки до този съд са кантаросите, характерни за керамичната група „Черковна — Зимниче — Пловдив“, и тези от могила № 1 край Статмос Агиста, гроб

К 1 от Кентриа и Потами, датирани в края на късната бронзова епоха с вносна керамика от фаза S H III B[38].

Най-малкият съд (обр. 6 *й*), счупен върху могилния насип, представлява конусовидна чашка с тъмнокафяв цвят и плоско дъно[39].

Керамичните комплекси, представени на обр. 7, 8, 9, 10 и 11, са открити при проучването на могилния некропол в м. Църквището, на 6 км северно от с. Борино[40].

Керамичният комплекс от могила № 78 (обр. 7 *а, б, в*) е представен от един цял съд и фрагменти от два предварително счупени съда, част от които са разхвърлени в могилния насип. Урната (обр. 7 *а*) е изработена на ръка от лошо пречистена глина. Стените имат тъмнокафяв цвят и грапава повърхност, а устието е оформено конусовидно с леко завит навътре ръб. Конусовидното тяло завършва с високо конкавно дъно[41]. Урната се различава от тези в могила № 1 в м. Турлата по грубата си изработка и неизлъсканите с графит стени. Керамичните фрагменти, които се откриха около урната и в могилния насип, принадлежат на два съда, изработени от добре пречистена глина с добре огладени светлокафяви стени (обр. 7 *б*). Украсата е нанесена върху външната страна чрез врязване и щемпеловане, след което геометричните орнаменти (ромбове и триъгълници) са инкрустирани с бяла паста. Върху един от фрагментите (обр. 7 *в*) геометричната украса е нанесена чрез използването на три типа техника — врязване на триъгълници под формата на слънчеви лъчи, набождане на концентрични окръжности и щамповане с помощта на нагънат шнур под формата на скачени есове (обр. 7 *в*).

Петият керамичен комплекс произхожда от могила № 84 (обр. 8 *а, б, в, г, д, е*). Той се състои от четири урни и два съда, чиито фрагменти са разхвърлени около урните (обр. 8 *д, е*).

Урна № 1 (обр. 8 *а*) е изработена на ръка от лошо пречистена глина и огладени стени със светлокафяв цвят. Устието е ниско, конусовидно, с профилиран навън ръб. Тялото на съда има крушовидна форма и плоско дъно. Дръжките са разположени върху най-издутата част на търбуха, с уховидна форма и кръгло сечение. Украсата е разположена под самия ръб на устието и представлява релефна лента, прищипната с пръсти, имитираща шнур[42]. Урната намира аналогии с някои съдове от култура Теи III, IV[43] и от Източна Македония[44].

Урна № 2 (обр. 8 *б*) е изработена на ръка от добре пречистена глина. Стените на съда имат черен цвят, без покритие с ангоба. Устието е фуниевидно, с правилно профи-

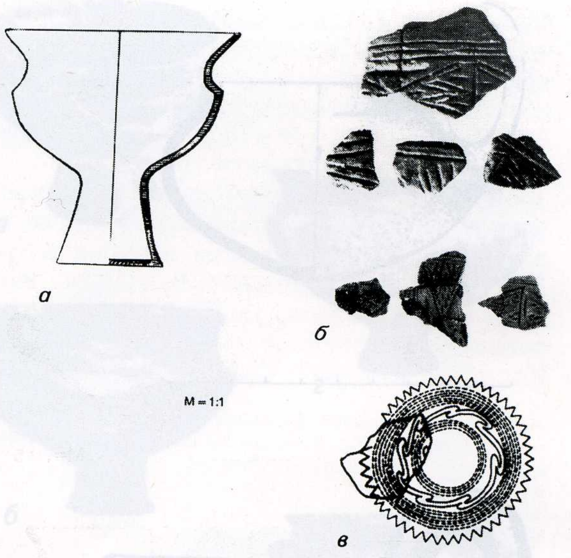

7

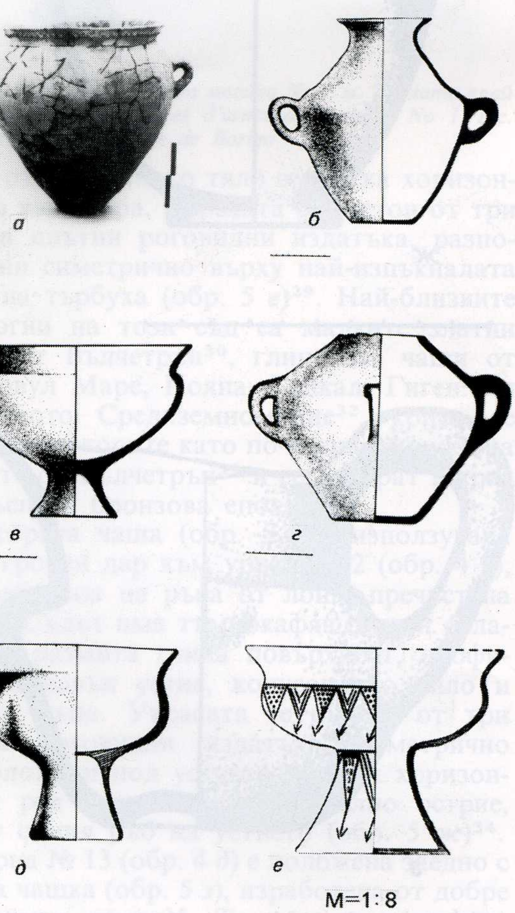

8

● *Обр. 7. Урна от могила № 78, м. Църквището край с. Борино. Fig. 7. Urne du tumulus No 78, loc. Cărkvišteto près du village de Borino*

● *Обр. 8. Гробен комплекс от могила № 84, м. Църквището край с. Борино. Fig. 8. Ensemble sépulcral du tumulus No 84, loc. Cărkvišteto près du village de Borino* лиран ръб. Тялото е оформено биконично, с плоско дъно и две уховидни дръжки с кръгло сечение, разположени върху най-изпъкналата част на търбуха[45]. Съдът е аналогичен на някои типове урни от Кърна и Орсоя[46], от Пловдив[47] и Източна Македония[48], характеризиращи трансбалканския къснобронзов хоризонт[49].

Урна № 3 (обр. 8 *в*) е изработена на ръка от добре пречистена глина, с черна огладена повърхност без допълнително заливане с размита глина. Устието има конусовидна форма с правилно профилиран ръб. Тялото на съда е оформено конусовидно, а дъното е с форма на високо кухо столче[50].

Урна № 4 (обр. 8 *г*) е изработена на ръка от лошо пречистена глина, със светлокафява повърхност без допълнително оглаждане с ангоба. Устието на съда не е запазено, а тялото има биконична форма и плоско дъно. Уховидните дръжки с четириъгълно сечение и заоблени ръбове са разположени симетрично върху най-изпъкналата част на търбуха[51]. Съдът намира аналогии с някои съдове от Северозападна България[52] и Източна Македония[53].

До урна № 3 като гробен дар е положена голяма чаша, изработена на ръка от добре пречистена глина (обр. 8 *д*). Тя има конусовидно устие, сферично тяло и дъно с форма на високо кухо столче. Украсата е релефна, състояща се от два малки, плътни роговидни издатъка, разположени симетрично върху най-издутата част на търбуха[54].

Втората чаша (обр. 8 *е*) е използувана за похлупак на урна № 4 (обр. 8 *г*). Тя е изработена от добре пречистена глина с черна загладена повърхност, конусовидно устие, сферично тяло и високо конкавно дъно. Външната повърхност на съда е богато украсена от два хоризонтални реда висящи триъгълници, завършващи със стрелки, които са защриховани през един с вписани малки триъгълници и ямички, нанесени чрез врязване и инкрустация с бяла паста[55] (обр. 13 *б*).

Шестият керамичен комплекс е открит в могила № 85, съдържаща три погребения, извършени чрез трупоизгаряне и трупополагане. Керамичният комплекс се състои от три урни (обр. 9 *а*, *б*, *в*), един съд, изпълняващ функцията на похлупак (обр. 9 *д*), малка чашка, счупена върху могилния насип (обр. 9 *г*), и многобройни керамични фрагменти (обр. 10 и обр. 11).

Урна № 2 (обр 9 *а*) е напълно еднаква по форма, цвят, устие, дъно, украса, дръжки и размери с урна № 2 от могила № 84 (обр. 8 *а*).

Урна № 1 (обр. 9 *б*) е изработена от добре пречистена глина, с тъмнокафяв цвят

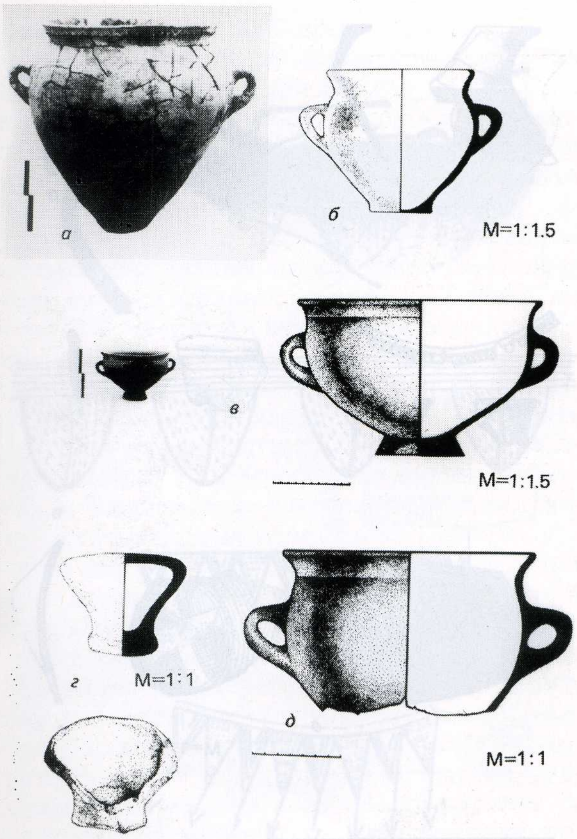

9

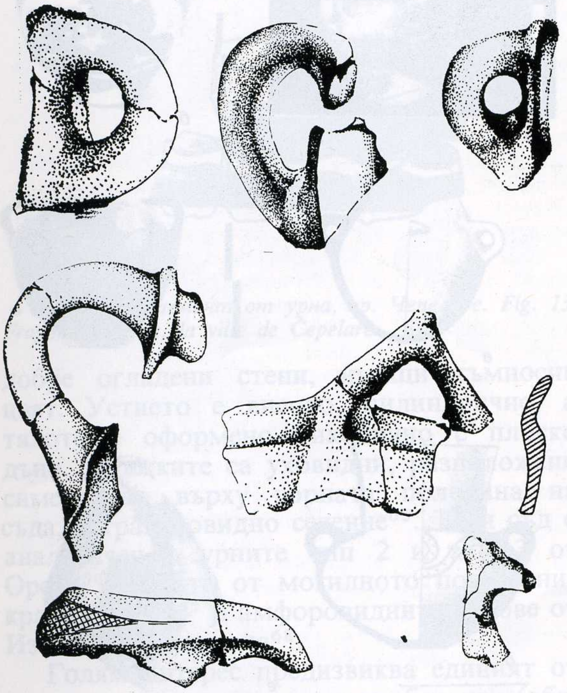

10

● *Обр. 9. Гробен комплекс от могила № 85, м. Църквището край с. Борино. Fig. 9. Ensemble sépulcral du tumulus No 85, loc. Cărkvišteto près du village de Borino*

● *Обр. 10. Типове дръжки от могила № 85, м. Църквището край с. Борино. Fig. 10. Types d'anses du tumulus No 85, loc. Cărkvišteto près du village de Borino* и огладена повърхност. Устието е конусовидно с профилиран навътре ръб. Тялото има конусовидна форма и дъно, оформено като ниско плътно столче. Уховидните дръжки с кръгло сечение са разположени върху най-издутата част на търбуха. Съдът, захлупващ урната, е напълно еднакъв с нея (обр. 9 *д*). Този тип урни са напълно сходни с някои съдове от керамичната група „Черковна“[56] и от Източна Македония[57].

Урна № 3 (обр. 9 *в*) е изработена от добре пречистена глина, с черен цвят и огладена повърхност, но без ангобно покритие. Съдът има конусовидна форма, дъно под формата на ниско кухо столче и уховидни дръжки[58].

Малката чашка (обр. 9 *г*) е изработена на ръка, със светлокафява повърхност, конусовидна форма и дъно, оформено като ниско плътно столче[59].

В допълнителните погребални обреди са използвани предимно дръжки (обр. 10) и украсени керамични фрагменти (обр. 11). Украсата се състои от геометрични фигури, нанесени върху плътни гърбици (обр. 11 *д*), защриховани триъгълници (обр. 11 *е*), концентрични окръжности и вълнообразни линии (обр. 11 *а*), нанесени чрез набождане и врязване. Някои от фигурите са инкрустирани с бяла паста (обр. 13 *в*).

Последните два керамични комплекса произхождат от могила № 8 и могила № 10 край с. Любча (обр. 12).

Керамичният комплекс от могила № 8 се състои от урна и подобен на нея съд, използван за похлупак[60]. Урната (обр. 12 *а*) е изработена от добре пречистена глина, с тъмнокафява огладена повърхност. Устието има конусовидна форма с правилно профилиран ръб. Тялото е оформено сферично с напълно заоблена долна част. Дръжките са лентести, с елипсовидно сечение, разположени симетрично върху горната половина на тялото[61]. Глиненият съд, използван за похлупак, има същата форма, дъно и цвят, но се различава от урната по дръжките и размерите (обр. 12 *в*). Дръжките са четири, разположени симетрично върху най-изпъкналата част на търбуха. Две от тях имат кръгло сечение, разположени отвесно. Другите две дръжки с елипсовидно сечение са прилепени хоризонтално[62]. Урната и захлупващият съд типологически са най-близки до съдовете с крушовидна форма от Албания[63], Централна и Източна Македония[64], датирани в късната бронзова епоха.

Керамичният комплекс от могила № 10 до с. Любча се състои от урна, два съда, използвани като гробен дар (обр. 12 *б*, *г*, *д*), и керамични фрагменти, използвани в погребалните обреди. Урната (обр. 12 *б*) е изработена от пречистена глина, с много

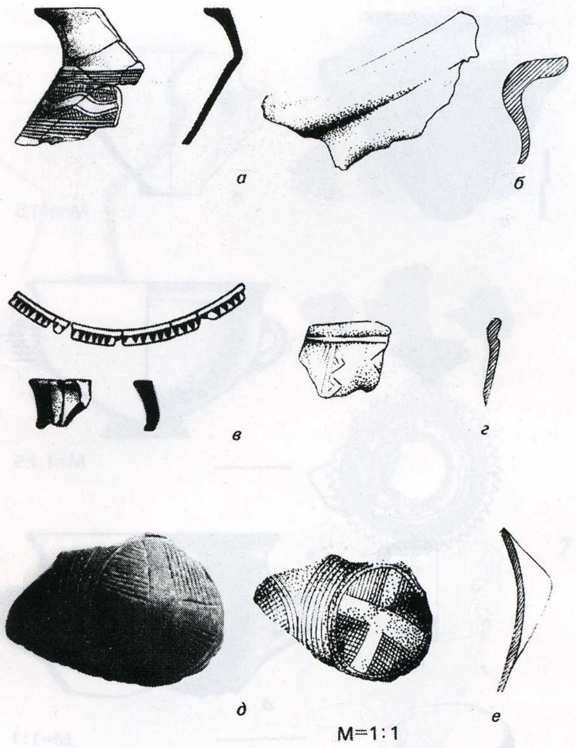

11

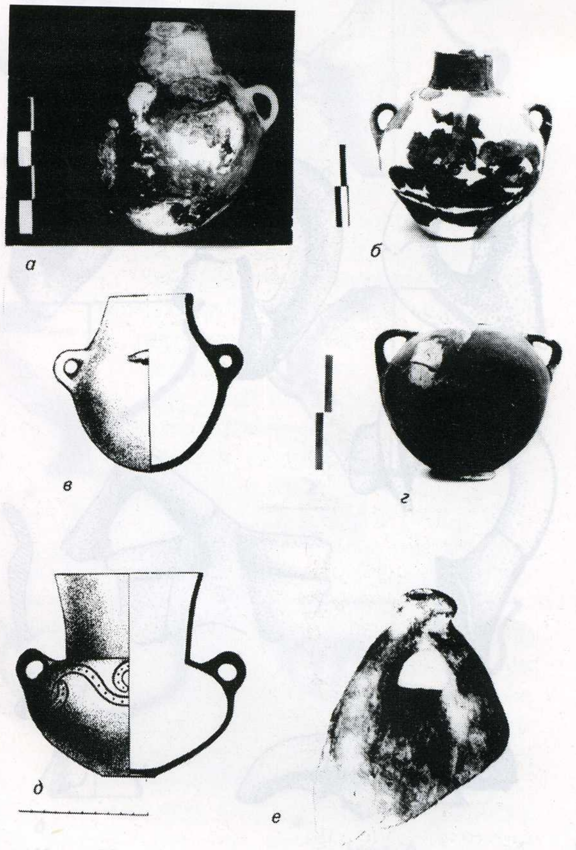

12

● *Обр. 11. Керамични фрагменти от могила № 85, м. Църквището край с. Борино. Fig. 11. Fragments céramiques du tumulus No 85, loc. Cărkvišteto près du village de Borino*

● *Обр. 12. Керамични комплекси от с. Любча. Fig. 12. Ensembles céramiques du village de Ljubča*

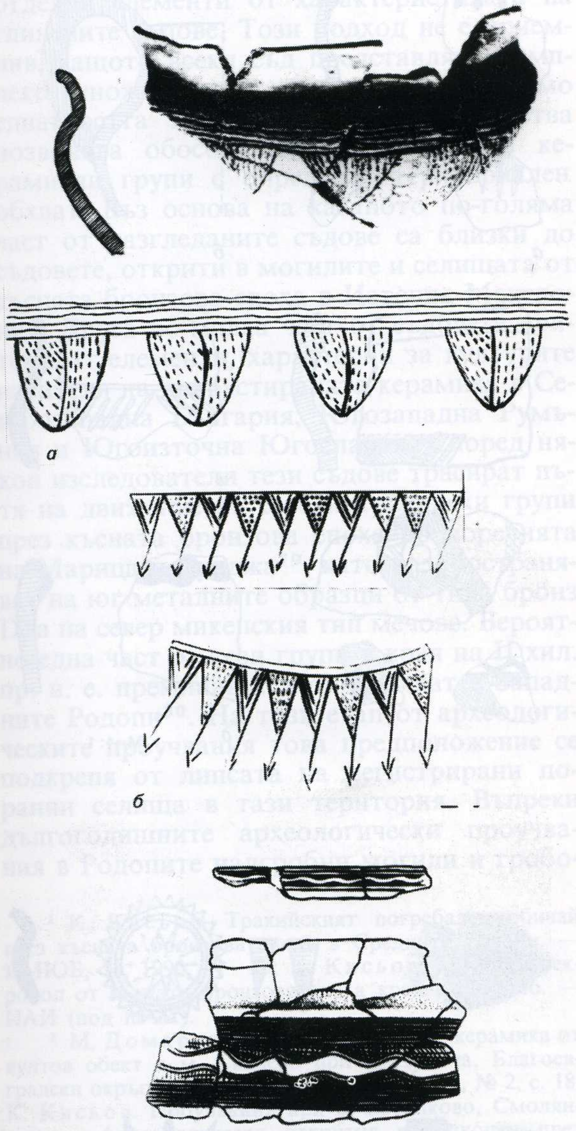

13

● *Обр. 13. Фрагмент от урна, гр. Чепеларе. Fig. 13. Fragment d'urne, la ville de Čepelare*

добре огладени стени, имащи тъмносив цвят. Устието е високо, цилиндрично, а тялото е оформено биконично с плоско дъно. Дръжките са уховидни, разположени симетрично върху горната половина на съда, с трапецовидно сечение[65]. Този съд е аналогичен с урните тип 2 и тип 3 от Орсоя[66], урната от могилното погребение край Стрелча[67] и амфоровидните съдове от Източна Македония[68].

Голям интерес предизвиква единият от съдовете, използван като гробен дар (обр. 12 *г*). Той е изработен от отлично пречистена глина. Стените на съда са фини (дебелина 1 см), леко огладени, с черен цвят. Вероятно съдът е работен на бавно грънчарско колело, от което са запазени следи върху дъното, оформено като ниско кухо столче. Тялото има форма на правилна сфера. Дръжките са лентести с елипсовидно сечение, вертикално разположени в горната половина на тялото[69].

Вторият съд (обр. 12 *д*), използван като гробен дар, е изработен от добре пречистена глина, с тънки стени и светлокафяв цвят. Устието е цилиндрично с правилно профилиран ръб, а тялото има сферична форма с леко вдлъбнато дъно. Дръжките са уховидни, с кръгло сечение, разположени под устието. Украсата заема цялата външна повърхност от горната половина на съда. Тя се състои от една редица големи скачени есове, запълнени с малки ямички чрез врязване[70].

Последният керамичен комплекс е открит в разрушена могила край гр. Чепеларе, в която е извършено прегребение чрез трупоизгаряне извън могилата. Запазени са няколко фрагмента от урната (обр. 13 *а*) и другите съдове, използвани в погребалния обред (обр. 14 *а, б, в, г, д*).

Урната е изработена от добре пречистена глина, с конусовидно устие, светлокафяв цвят и огладени с размита глина стени. Тялото има конусовидна форма и дъно, оформено като кухо конусовидно столче. Украсата е нанесена върху най-изпъкналата част на търбуха. Тя се състои от четири успоредни канелюри и висящи от тях триъгълници със заоблени ъгли, разделени и защриховани от набодени отсечки с инкрустация от бяла паста (обр. 13 *а*).

Останалите фрагменти, открити с урната, принадлежат на три чаши (обр. 14 *а, в, г*). Украсата върху тях е нанесена върху външната повърхност. Тя се състои от ямички, врязани под устието, и висящи, вписани триъгълници (обр. 14 *а*). При едната чаша (обр. 14 *г*) украсата е комбинация от врязан псевдошнур и соларен знак. Втората чаша е украсена с плитки канелюри (обр. 14 *в*). Релефната украса е представена от ленти, прищипнати с пръсти, и плътни малки издатъци под формата на гърбици (обр. 14 *в, д*).

Съдовете, използвани в могилните гробове, притежават много общи елементи, повечето характерни за керамичното производство през късната бронзова епоха в Тракия. Урните за разлика от другите съдове нямат богата украса. Съдовете имат еднакви и сходни елементи — начин на изработване, състав на глината, форма на тялото, устието, дъното и украсата, които са база при тяхното разделяне на две групи.

Първата група се представя от грубите съдове, работени на ръка от лошо пречистена глина, конично тяло, плоско дъно, релефна украса.

Втората по-малобройна група се представя от фините съдове, изработени с помощта на бавно грънчарско колело от добре пречистена глина, с огладена или излъскана външна повърхност, сферично тяло, ниско или високо конкавно дъно, с графитна или релефна украса.

Най-характерният тип съдове, използувани като урни или обредни предмети, са тези с конусовидно устие, сферично тяло, конкавно дъно и стени, покрити с ангоба, графит или инкрустирани геометрични фигури (обр. 3, 4, 7, 8, 9 и 10). Фрагменти от такива съдове са открити в скалните светилища край Црънча[71], Босилково и връх Ком[72]. Разпространението на този тип обредни съдове се проследява през късната бронзова епоха в траекторията Русе — скалното светилище на Небет тепе, Пловдив[73] — Източна Македония. В Западна Панония този тип съдове са разпространени широко в Ногранишка група — На В и Доленишка група — НаС и D[74]. В Румъния масовото разпространение на този тип съдове се датира в латенската епоха[75]. Въпреки голямото количество съдове от този тип, използувани в култовите комплекси от късната бронзова епоха в Западните Родопи, тяхното разпространение през ранната желязна епоха престава. По-голяма част от тези съдове са украсени с графит върху външните и вътрешните стени. Графитната украса върху съдовете от Западните Родопи и Източна Македония изчезва в края на култура Гумелница и отново се появява през късната бронзова епоха[76]. В Западните Родопи нейното масово използуване отново се възражда в керамичното производство през IV—II в. пр. н. е.[77]

Другите съдове, използувани в погребалните обреди, имат различни форми — гърнета, паници, кантароси и кани. Украсата на тези съдове е богата и разнообразна. Използувани са геометрични фигури — окръжности, триъгълници, ромбове, вълнообразни линии, соларни знаци, фалшив шнур и плитки канелюри. Соларната украса е представена най-масово върху керамиката от скалното светилище край с. Босилково (обр. 15). Тя представлява вписани концентрични окръжности, от които излизат лъчи под формата на триъгълници, някои защриховани и инкрустирани с бяла паста. Различните геометрични фигури са нанасяни чрез няколко техники — врязване, набождане и щемпеловане. Напълно подобна украса е използувана при съдовете от късната бронзова епоха, открити на връх Алада[78].

Въпреки общите елементи между съдовете, открити в могилните гробове от късната бронзова епоха в Западните Родопи, те не могат да бъдат причислени изцяло към определена керамична група. Такава класи-

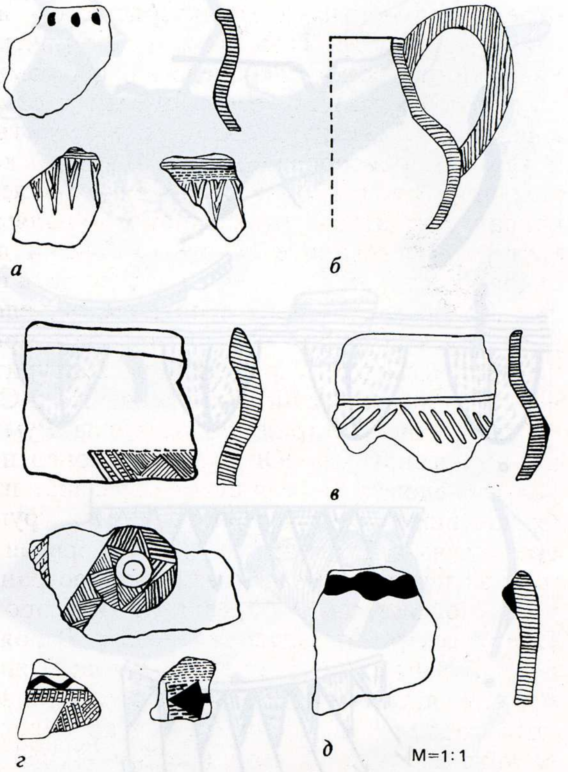

14

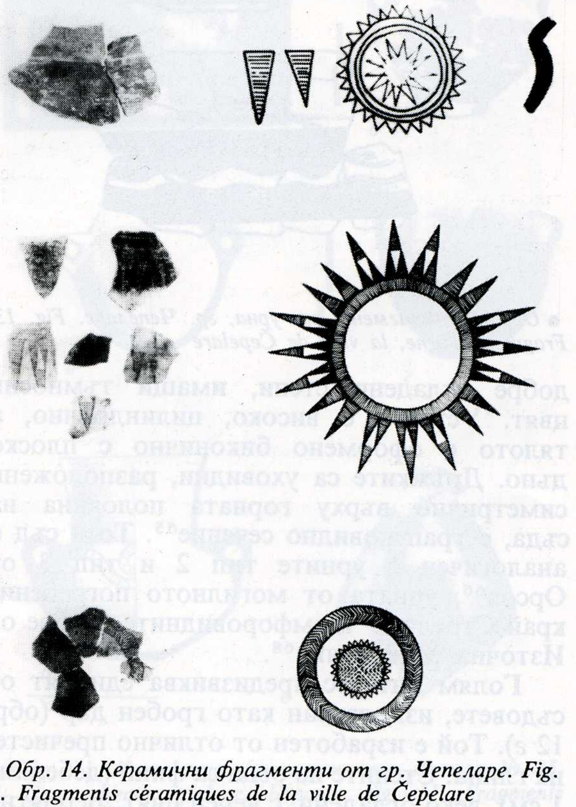

15

● Обр. 14. *Керамични фрагменти от гр. Чепеларе. Fig. 14. Fragments céramiques de la ville de Čepelare*

● Обр. 15. *Керамични фрагменти със соларна украса от с. Босилково. Fig. 15. Fragments céramiques d'ornementation solaire du village de Bosilkovo* фикация е́ възможна при сравняването на отделни елементи от характеристиката на глинените съдове. Този подход не е приемлив, защото всеки съд представлява комплекс (множество) от тези елементи и само еднаквостта между отделните множества позволява обособяването на отделни керамични групи с определен териториален обхват. Въз основа на казаното по-голяма част от разгледаните съдове са близки до съдовете, открити в могилите и селищата от късната бронзова епоха в Източна Македония. Друга по-малка част от съдовете притежават елементи, характерни за културите носители на инкрустираната керамика в Северозападна България, Югозападна Румъния и Югоизточна Югославия. Според някои изследователи тези съдове трасират пътя на движение на севернотракийски групи през късната бронзова епоха по поречията на Марица и Тунджа[79], като разпространяват на юг металните образци от типа бронз D, а на север микенския тип мечове. Вероятно една част от тези групи в края на II хил. пр. н. е. преминават и се заселват в Западните Родопи[80]. На този етап от археологическите проучвания това предположение се подкрепя от липсата на регистрирани по-ранни селища в тази територия. Въпреки дългогодишните археологически проучвания в Родопите надгробни могили и гробове, по-ранни от късната бронзова епоха, също не са открити. В края на късната бронзова епоха се констатира масова поява на надгробни могили, разположени неравномерно върху картата на Родопите. Досега такива са открити и проучени изключително в територията на Западните Родопи. На изток от трасето Пилашево — Загражден — Баните — Златоград не са открити могили или гробове от късната бронзова епоха, въпреки регистрираните селища[81] и скални светилища[82]. Издигането на могили през късната бронзова епоха е практика, регистрирана в северните райони на Източна Македония. В планинските и равнинни области около Драма и Кавала са проучени могили, съдържащи по няколко погребения в урни, датирани в микенска керамика L H III C в късната бронзова епоха[83]. Практикуваните в тези могили обреди са сходни с погребалните обреди в Западните Родопи от същата епоха.

Сходството в практикуването на различните видове погребални обреди и еднаквости на използуваните съдове в Западните Родопи и северните райони на Източна Македония позволява да се направи изводът, че в тази територия са живели сродни племенни групи. Тази констатация се подкрепя и от сходството на културата през ранната желязна епоха в двата района.

---

[1] К. Кисьов. Тракийският погребален обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. — ИМЮБ, 16, 1990, 41—53; К. Кисьов. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино. — ИАИ (под печат).

[2] М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. — Археология XXVIII, 1986, № 2, с. 18; К. Кисьов. Проучвания при с. Босилково, Смолянско. — Археологически открития и разкопки през 1987 г., Благоевград, 1988, с. 67.

[3] Изказвам благодарност на В. Найденова за предоставените материали и документи.

[4] Размери на урната: височина 29 см, диам. устие 37 см, диам. дъно 14,5 см (инв. № 280).

[5] Размери на урната: височина 16,5 см, диам. устие 29,5 см, диам. дъно 4,5 см (инв. № I 217).

[6] N. Chidiosan. Contributii la istoria Tracilor din Nord-Vestu Romaniel. — Muzeul taru crisurilor. Oradea, 1980, pl. II-12 D_3.

[7] Б. Николов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Градешница, Врачанско. — ИМСЗБ, 2, 1978, с. 23, обр. 3 б и г.

[8] Vl. Dimitrescu. Necropola de inceneratie din epoca bronzului de la Cirna. — Bucureşti, 1961, 46—121, pl. LXVIII.

[9] Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Late bronse age in Eastern Macedonis. — Pulpudeva, 3, 1982, c. 235, pl. 5-I.

[10] П. Детев. Праисторически селища и находки от Южна България. — ГМП, III, 1960, с. 349, обр. 6.

[11] Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Die frühe Eisenzeit auf Thasos. — Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. chr., Berlin, 1982, 128, 5.

[12] Материалите са открити през 1976 г. и се съхраняват в Историческия музей в Смолян под № 314 и № 315.

[13] Размери на съда: височина 58 см, диам. устие 30 см, диам. дъно 20 см (инв. № 314).

[14] Размери на съда: височина 8 см, диам. устие 6 см, диам. дъно 3,5 см (инв. № 315).

[15] B. Hänsel. Beitrage zur regionalen und chronologischen gliederung der alteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. — Bonn, 1976, Tafel 21—12, Tafel 23-II.

[16] Д. Цончев. Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха. — Археология, 1960 , № 3, с. 52.

[17] А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хил. пр. н. е. — РП, XX, 1988, с. 41, обр. 4 б.

[18] W. A. Heurtley. Prehistoric Macedonia. — Cambridge, 1939, p. 249, pl. XVIII, 408; Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., p. 242, pl. 16.

[19] Урната се съхранява в Историческия музей — Смолян, под № 416.

[20] К. Кисьов. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино. — ИАИ (под печат).

[21] A. Vulpe. Ion Stratan. Der Hügel von Susani. — PZ, 562, p. 40.

[22] B. Hänsel. Op. cit. Tafel III.

[23] Op. cit. Tafel 33, 43.

[24] N. Chidiosan. Op. cit., pl. 29.

[25] Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, XXI, 1957, с. 47, обр. 96.

[26] В. Минков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, с. 131, обр. 98.

[27] М. Домарадски. Цит. съч., с. 18, обр. 9 б, в.

[28] D. Grammenos. LBE tombs and other antiguities in the region of Nevrokopi (nome of Drama). — ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ,1979, ΧΡΟΝΙΚΑ, 26.

[29] Размери на чашата: височина 7 см, диам. устие 7 см, диам. дъно 1 см.

[30] В. Миков. Златното съкровище от Вълчетрън.

С., 1958, табло IX; А. Бонев. Цит. съч., с. 78; A. Bonev. Datierung des Goldschatzes von Valçitran. — Studia Praehistorica, 7, 1984, 169, abb. 7.

[31] В. Миков. Цит. съч., 28—32, обр. 17—19.

[32] A. Bonev. Op. cit., p. 170.

[33] Пак там, p. 172.

[34] Размери на съда: височ. 10 см, диам. устие 8 см, диам. дъно 5 см (инв. № 518).

[35] Размери на каничката: височина 10 см, диам. устие 9 см, диам. дъно 4 см (инв. № 519).

[36] Ch. Koukouli-Chrysathaki. Die frühe Aisenzeit auf Thasos. — Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. chr., Berlin, 1982, p. 5, 128.

[37] Размери на кантароса: височина 16 см, диам. устие 8 см, диам. дъно 4 см (инв. № 520).

[38] П. Детев. Праисторически селища в Пловдивски окръг. — Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. 1966, с. 25, обр. 19; B. Hänsel. Siedlungskontinuität im Spätbronzezeitlichen und Früheisenzeitlichen Nordgriechenland. — Pulpudeva, 1982, No 3, с. 237.

[39] Размери на съда: височина 2,5 см, диам. устие 2,8 см, диам. дъно 2 см (инв. № 521).

[40] К. Кисьов. Цит. съч. (под печат).

[41] Размери на урната: височина 35 см, диам. устие 20 см, диам. дъно 9 см (инв. № 725).

[42] Размери на урната: височина 69 см, диам. устие 46 см, диам. дъно 9 см (инв. № 726).

[43] V. Leahu. Cultura Tei. — Muzeul de Istorie A Orasulul, 223, f. 25.

[44] D. Grammenos. Op. cit., 28, VIII-3; Ch. Koukouli-Chrysantaki. Late bronze age in Eastern Macedonia. — Pulpudeva, 1982, No 3, с. 2.

[45] Размери: вис. 40 см, диам. устие 15 см, диам. дъно 8 см.

[46] А. Бонев. Цит. съч., с. 41, обр. 4 а.

[47] П. Детев. Колективна находка на глинени съдове в Пловдив. — Археология, 1964, № 4, с. 66, обр. 6 и 7.

[48] D. Grammenos. Op. cit., t. X-2, IX-5, XII.

[49] А. Бонев. Цит. съч., с. 76.

[50] Размери: вис. 30 см, диам. устие 40 см, диам. дъно 12 см (инв. № 727).

[51] Размери: вис. 33 см, диам. устие 20 см, диам. дъно 13 см (инв. № 728).

[52] А. Бонев. Цит. съч.; A. Bonev. Datierung des Goldschatzes von Valčitran. — Studia Prachistorica, 7, 1984, с. 170.

[53] D. Grammenos. Op. cit.; Ch. Koukouli-Chrysantaki. — Op. cit.; B. Hänsel. Op. cit., p. 236.

[54] Размери на чашата: вис. 20 см, диам. устие 15 см диам. дъно 7 см. (инв. № 731).

[55] Размери на чашата: вис. 22 см, диам. устие 17 см диам. дъно 12 см, (инв. № 732).

[56] B. Hänsel. Beitrage zur regionalen ..., Taf. 35, 4.

[57] D. Grammenos. LBE tombs and other antiquities in the region of Nevrokopi (nome of Drama). — ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ,1979, 78.

[58] Размери на урната: вис. 20 см, диам. устие 25 см, диам. дъно 8 см (инв. № 754).

[59] Размери на каничката: вис. 3,5 см, диам. дъно 2,5 см, диам. устие 4,5 см (инв. № 755).

[60] К. Кисьов. Погребалният обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. — ИМЮБ, 18, 1990, с. 50.

[61] Размери: вис. 40 см, диам. устие 13 см, диам. дъно 34 см (пол. инв. № 17).

[62] Размери: вис. 18 см, диам. устие 9 см, диам. търбух 15 см, (инв. № 624).

[63] F. Prendi. Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien. — Südosteuropa zwischen 1600 und 1000. B. 1982, p. 316, abb. 7.

[64] Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., p. 236, pl. 6, p. 241, 15.

[65] Размери: вис. 48 см, диам. устие 10 см, диам. дъно 10 см (инв. № 629).

[66] А. Бонев. Цит. съч., с. 41.

[67] П. Детев. Материали за праисторията на Тракия. — ГМПл, III, 1960, с. 149, обр. 18.

[68] Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., с. 236, pl. 6.

[69] Размери: вис. 26 см, диам. устие 30 см, диам. дъно 12 см.

[70] Размери: вис. 15 см, диам. устие 10 см, диам. дъно 4 см.

[71] М. Домарадски. Цит. съч., с. 18, обр. 9 б-в.

[72] К. Кисьов. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. — ИМЮБ, XIV, 1988, 55—73.

[73] Л. Ботушарова. Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небет тепе. — ГНАМП, V, 1963, с. 96.

[74] Praistoriya Yugoslavenskih Zemalja zeljezno doba. V, 1987, 223.

[75] S. Teodor. Le commencement de la Tene dans le Nord-Est de la Roumanie. — THRACIA, III, 1974, 158, fig. 4—2.

[76] Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Op. cit., p. 252, 254.

[77] М. Домарадски. Тракийската култура в долините на р. Марица и р. Тунджа (IV в. пр. н. е. — I в.) (под печат); К. Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. — Археология, XXXI, 1989, № 4, 13—16.

[78] К. Лещаков. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. — Археология, XXXII, 1990, № 1, 1—16.

[79] В. Миков. Материали от последния период на бронзовата епоха в Северозападна България. — Археология, 1970, № 3, 48—63; A. Alexandrescu. Autour des fouilles de Zimnicea. La nécropole datée du bronze tardif de Zimnicea. — THRACIA, III, 1974, 47—58.

[80] D. Gergova. Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron Age. — Thracians and Mycenaeans. — E. J. Brill. 1989, 231—240.

[81] Д. Аладжов, Д. Балабанов. Паметници на старожелязната епоха в Хасковски окръг. — THRACIA, VI, 1984, с. 185; Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. — THRACIA, VI, 1984, с. 104; Р. Георгиева. Селище от късната бронзова епоха край с. Плазище, Кърджалийски окръг. — АОР през 1984, с. 66.

[82] К. Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. — Тракийска култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64—75.

[83] D. Grammenos. Op. cit., p. 67.

Céramique de l'âge du bronze tardif dans les ensembles sépulcraux au Rhodope Central

K. KISJOV

(Résumé)

Durant les dernières décennies on a étudié 30 tombeaux tumulaires de l'âge du bronze tardif sur le territoire du Rhodope Central. L'objet de l'artiele présent sont les récipients en argile, découverts dans les tumuli. Nous les représentons groupés par ensembles sépulcraux en examinant les différents éléments des récipients et leurs analogies les plus proches. Avec les récipients intacts, objet de représentation sont en même temps les différents fragments céramiques, utilisés dans les rites sépulcraux. Le premier groupe comprend les récipients grossiers, élaborés à la main d'argile mal purifiée, dans la plupart des cas utilisés comme urnes. Le deuxième groupe, moins nombreux englobe les récipients fins, élaborés à l'aide d'un lent tour de potier.

Une grande quantité des récipients sépulcraux se rapproche aux récipients découverts dans les tumuli et les sites de l'âge du bronze tardif en Macédoine Orientale.

Moins nombreux sont les récipients qui possèdent des éléments caractéristiques pour les cultures porteuses d'une céramique incrustée de l'âge du bronze tardif.

Култът на Силван в провинция Долна Мизия

ЗЛАТОЗАРА ГОЧЕВА

Староиталийското божество Силван, свързан първоначално, както личи от името му, преди всичко с горите и дивата природа, е почитан сравнително ограничено по време на републиката в Рим. Той не е бил отбелязан в календара на Нума и не е имал свой фламен. Едва малко по-късно, по време на Империята, той получава по-голямо разпространение като едно от най-популярните божества на обикновеното население — плебса и робите. Често той е покровител на дома, земеделието и растителността. От него това население търси помощ, подкрепа срещу всякакви злини, смята го свой защитник. Въпреки това обаче той остава вън от официалната религия на Империята[1]. В обикновената си римска иконография Силван е изобразяван прав, с буйна коса и брада, облечен в къс хитон. В дясната си ръка той държи косер, а в лявата най-често клонка. В дясно при краката му обикновено се изобразява куче.

По-широко разпространение култът на Силван получава в някои от западните провинции на Империята, където обаче той влиза във връзка с някои местни култове, с които намира общи черти и основа за синкретични прояви и получава малко по-различно развитие. Култът му е познат и в провинциите, съседни на траките — Илирикум, Далмация, Панония и Дакия. Особено Илирикум той явно е намерил особено благоприятна почва в култовете на някои местни божества с подобни функции[2].

В провинция Тракия Силван е сравнително слабо познат. От трите известни ни от Тракия релефи един е от Пауталия — светилището на Зевс и Хера при с. Копиловци[3]. Изображението му е в традиционната римска иконография — кривак в дясната и две копия в лявата ръка. При краката му е представено куче. Със същата иконография са и два паметника от района на Филипопол — единият от Бесапара (дн. с. Синитово)[4] и другият от землището на с. Брани поле[5]. При втория паметник има и известно отклонение от обикновената иконография — пред гърдите си богът държи с двете си ръце два прекръстосани косера.

Относително слабо е и разпространението на култа на Силван в Долна Мизия, и то в строго обособен район. Всичките тридесет и шест паметника от провинцията, които могат да бъдат свързани със Силван и неговия култ, са открити в нейните западни части — най-вече в района на Монтана и малко пò на север и изток от нея. Характерното обаче за проникването на неговия култ там е разпространението му вън от градските центрове и не във връзка с римската официална религия. В района се обособяват няколко центъра на почитането на неговия култ. Това е продиктувано както от степента на романизация, така и от различните степени на влияние и запазване на местните тракийски религиозни представи. Иконографията му също е разнообразна. В повечето случаи тя бележи известни отклонения от обикновената римска иконография. Изясняването й ни дава възможност да установим и особеностите на почитания в района култ на Силван[6].

Най-характерното обаче за култа на Силван в провинцията е проникването му в две от най-големите тракийски светилища на Хероса, за които имаме пълно основание да предполагаме съществуването им от една по-ранна епоха. Преди всичко тук на първо място стои светилището при с. Лиляче, Врачанско[7]. То е било разположено в местността Кадин вир, близо до селото, до малка рекичка и водопад с малък вир, на тясна поляна, заградена от всички страни със скали, в които са открити и две пещери. На базата на откритите в светилището материали Ив. Венедиков изказва предположението за неговото съществуване от предримската епоха. За това говори също така и местоположението и връзката му със скалите и пещерите наоколо[8]. Според основния оброчен материал в него то може да се определи като светилище на тракийския Херос — основното божество на траките с много генерализирани функции[9]. Една голяма част от оброчните материали от светилището са в обикновената иконография на Хероса[10]. А именно — от откритите двадесет и четири паметника с изображения на конник десет по иконографски особености могат да се приемат като обикновени оброчни дарове на Хероса, без каквито и да било особености в иконографската схема, характеризиращи го като Силван. Почти всички те са анепиграфни, така че и писмено посвещение на божеството в тях няма. Надпис е запазен само на една плочка от тази група, но от него става ясно само, че посвещението е направено от някакъв войник, но не и на кого[11]. Като отделна група тук можем да разграничим два други паметника, при които в иконографията също няма никакви особени указания за по-точна характеристика на божеството, на което са посветени, или по-точно фрагментираният им вид не дава възможност за никакви по-точни заключения. При тях това ясно личи обаче от надписа. На единия от тях от изображението е запазена само главата на коня и над нея се чете надпис Silvano[12] (обр. 1). На другата текстът на надписа е малко по-дълъг и освен посвещенито deo Silvano е указано, че то е направено от войник вероятно от XI Клавдиев легион[13] (обр. 2).

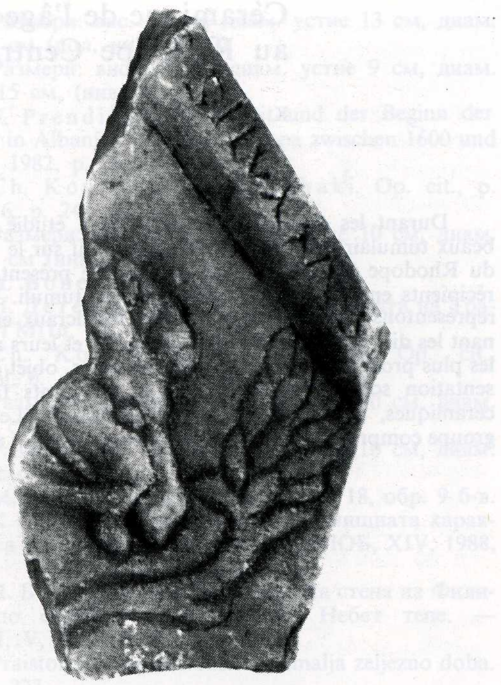

1

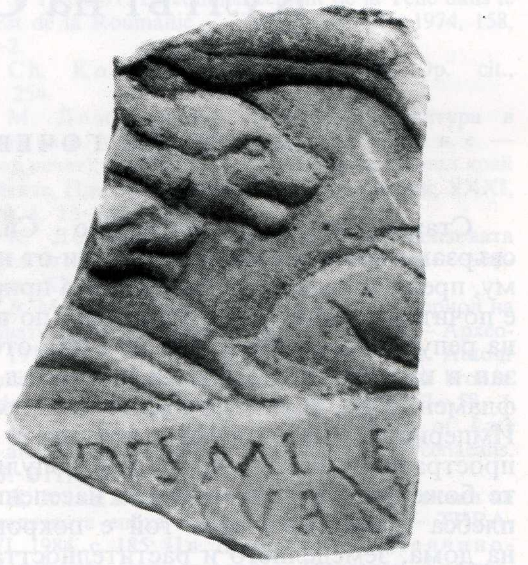

2

● *Обр. 1. Оброчна плочка от светилището при с. Лиляче. Fig. 1. Plaque votive du sanctuaire près du village de Liljače*

● *Обр. 2. Оброчна плочка от светилището при с. Лиляче. Fig. 2. Plaque votive du sanctuaire près du village de Liljače*

Друга голяма група паметници от светилището вече съвсем конкретно дават основание и иконографски да бъдат свързани със Силван. Преди всичко на тях божеството е представено с брада и мустаци[14]. В един случай той държи в дясната си ръка косер, което го свързва с дърветата и овощарството, а зад главата на коня — дърво[15] — елементи, характерни за чисто римската иконография на божеството. Пред коня е

3

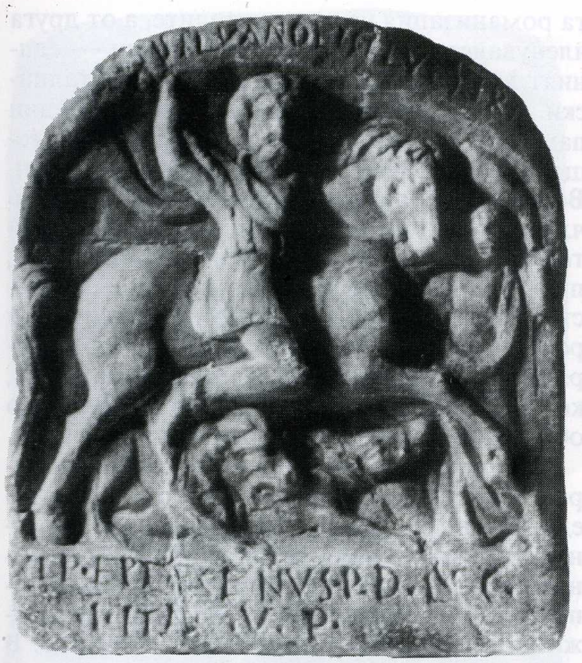

4

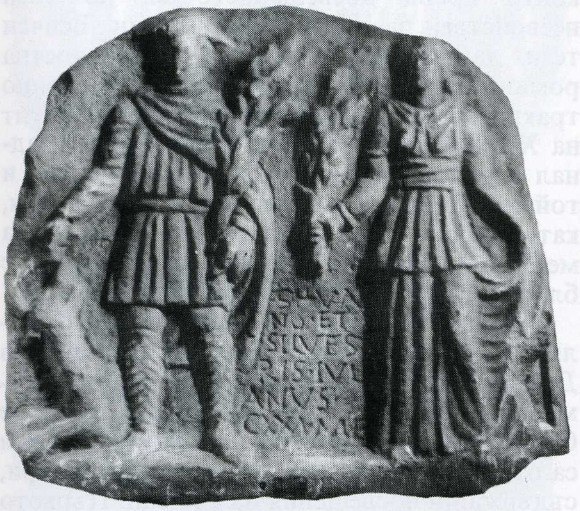

● *Обр. 3. Оброчна плочка от светилището при с. Лиляче. Fig. 3. Plaque votive du sanctuaire près du village de Liljače*

● *Обр. 4. Оброчна плочка на Силван и Силвестрис от Берковица. Fig. 4. Plaque votive de Sylvain et Sylvestris de Berkovica*

изобразена права забулена женска фигура, представена съвсем схематично, във фас. Латинският надпис, който придружава изображението, показва, че посвещението е направено от войник от XI Клавдиев легион с римско име (обр. 3). От начина на именуването — само с две имена и nomen Valerius личи неговата повърхностна романизация[16]. Но най-голям интерес за нас представлява един паметник, който е открит на мястото на светилището случайно, преди там да бъдат предприети системни разкопки[17]. На него Херосът е представен в ход надясно, с копие в дясната и щит в лявата ръка. Под краката на коня е изобразена обикновена ловна сцена — лъв напада глиган. Пред конника е представена права забулена женска фигура във фас. Смисълът на тази сцена се допълва от латински надпис, който гласи:

Silvano et Silvestri
Ul(pius) Eptesenus p(rinceps) d(uplicarius)
leg(ionis) I Ita(licae) v(otum) p(osuit)

Преди всичко тук прави впечатление второто споменато в надписа божество. Това название е запазено само на още един паметник от Берковица, където Силван е представен в типичната си рамска иконография[18]. Отляво на него стои изправена женска фигура, която в дясната си ръка държи клонче. Облечена е в дълъг препасан хитон. Между двете фигури латински надпис дава обяснение на сцената: Silvano et Silvestris (обр. 4).

Тълкуването на този надпис е създало доста затруднения на изследователите и е внесло известни неясноти. Според Я. Тодоров женското изображение е вероятно на някаква нимфа, свързана със Силван, наричана обикновено Silvana[19]. Споменаването Silvestris той смята за епитет на Силван. Действително подобен епитет Silvestris или Silvester е известен от редица паметници от Панония[20]. Той подчертава връзката на Силван с горите и употребата му се налага вероятно поради факта, че този му характер е избледнял с времето и в самия Рим. Едно такова тълкуване в нашия случай се опровергава от конструкцията на свързването на двете имена и в двата надписа със съюза et, който обикновено се употребява при свързването на две еднакви части на изречението[21]. Явно в нашия случай става дума не за епитет към първото име, а за две имена, отнасящи се до двата персонажа на изображението. За това говори и мястото на надписа на единия паметник — между двете фигури. За предполагаемо название на придружаващата бога женска фигура като Силвана няма никакво основание. Формата Silvestris тук може да се приеме като прилагателно, но в случая употребено субстантивирано име в женски род. И това става още по-ясно от споменатите две изображения от светилището при Лиляче. При първото, за което стана дума, наистина нямаме надпис[22]. Там божеството или по-скоро божествата, на които е направено посвещението, изобщо не са упоменати. Това навярно съвсем не е било необходимо на посветителя поради това, че съвсем ясно личи от изображението, което е обикновено явление при тракийската религия и особено при Хероса. И точно затова това изображение е за нас особено важно. На него е представен Тракийски конник в своята класическа иконография. Свързването му със Силван е подчертано само с брадата и косера, който той държи в дясната си ръка. Женската фигура пред него е забулена с наметката си. Дясната ѝ ръка се издига нагоре към конника, а лявата държи фиала. Това категорично я характеризира като богиня, придружаваща тракийския Херос. Тук в случая тя е свързана със Силван, както личи от атрибутите на мъжката фигура, а обяснението е дадено вече с надпис на втория паметник категорично — Silvano et Silvestri. Тази интересна богиня, названието на която идва от латинското название Silvestris, както вече споменахме, не е известна в римския пантеон, а е създадена по подобие на съществуващата вече двойка в тракийските оброчни релефи — безименната богиня майка на траките, свързана със Хероса като традиционен култ в светилището[23]. Подобен случай е известен от един паметник от Далмация[24]. Там този епитет, употребен като име, носи Диана. Свързването на Диана със Силван в Далмация е нещо обикновено. Според Д. Рендич-Миочевич те са и синкретизирани с някакъв местен култ на двойка божества. Употребата на формата Silvestris в номинатив вместо в датив, като се има предвид начинът на изписването, се дължи по-скоро или на не съвсем добро познаване на парадигмата на склонението от майстора или на грешка, отколкото предположението на В. Добруски за съкращение на sacrum[25]. Много често използваната формула в надписите от Панония има съвсем друг начин на изписване[26]. С приемането на Силван в светилището свързаната с Хероса женска богиня също е получила нов смисъл и във връзка с него и името. И затова на единия паметник не е било необходимо това изрично да бъде упоменато с надпис, а е използвано познатото изображение на Хероса заедно с богиня — Великата богиня майка на траките, какъвто по традиция е и основният, почитан в светилището култ. За свързването му със Силван и тази богиня Силвестрис говорят някои подробности в изображението — брадата и ножът в ръцете на конника и клонката с буйни листа зад главата на коня. Посвещението на втория паметник е направено от някой си Ulpius Eptesenus. Ако съдим по второто му име, което е тракийско, няма съмнение в неговия тракийски произход[27]. Той е войник с особено положение princeps duplicarius — с двойна заплата в легиона. И двата паметника се датират в края на II, или по-точно в началото на III в. И в двата случая добре личи повърхностната романизация на посветителите, а от друга членуването им в римските легиони — единият в XI Клавдиев, а другият в I Италийски. Както беше отбелязано, на още един паметник от светилището е запазено посвещение от войник от XI Клавдиев легион. Всички те вероятно от местен произход като членове на римските легиони, нещо характерно за края на II и началото на III в., правят посвещение на двете римски божества, като ги свързват със своите местни религиозни представи за Хероса и отговарящата му местна тракийска богиня-майка, която често се явява заедно с него по оброчните паметници, особено в този район.

На последно място остава един изолиран паметник от светилището, на който единствено е представен Силван в типичната си римска иконография — прав, обърнат насреща с дълги, спускащи се по раменете му коси[28]. В дясната си ръка той държи раздвоено копие, а в лявата — дърво. В дясно от него е представено куче, с глава, обърната към бога. Нямаме надпис и не можем да кажем нищо за посветителя, който прави посвещението си по този несвойствен за светилището начин. Всички тези данни показват една повърхностна романизация в едно старо традиционно тракийско светилище, в което местният култ на Хероса съвсем не е изчезнал, но, попаднал в района на най-силна романизация, и той се е повлиял до известна степен от нея, като обаче е запазил основните си черти на местния тракийски култ и се е свързал с близкия по съдържание култ на Силван.

Около района на светилището при с. Лиляче са и най-голям процент от откритите в Долна Мизия паметници на Силван. В самия Михайловград (ант. Монтана), която е била седалище на римски помощни войски са открити два латински надписа на олтари, съдържащи посвещения на Силван. Първото е направено от Елий Север, центурий на XI Клавдиев легион[29]. Вторият е открит в голямата жилищна сграда на една от римските вили, открити в града[30]. В този случай явно Силван е почетен съвсем по римски образец като покровител на дома и може би на стопанството.

Друг един паметник от Монтана е вече с по-сложна иконография. Представен е Силван, придружен от Диана в образа на пешеходка и Трите нимфи[31] (обр. 5). Съвсем същата иконография намираме и върху още един паметник, малко изолиран по местонамиране — по̀ наизток и при с. Ореховица, Плевенско (обр. 6). Там Силван също е представен заедно с Диана и Трите нимфи[32]. Изображението на Силван на двата паметника носи всичките белези на обикновената римска иконография — с косер в дясната и

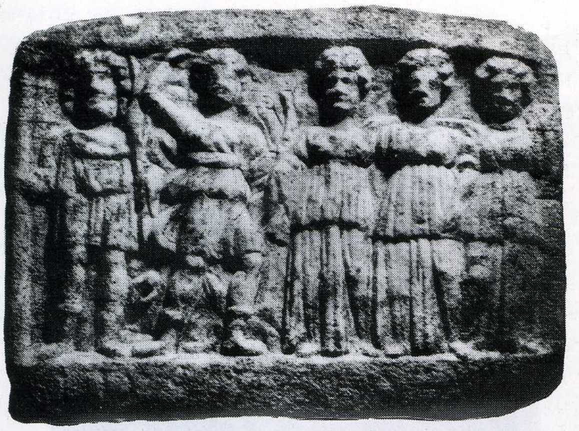

5

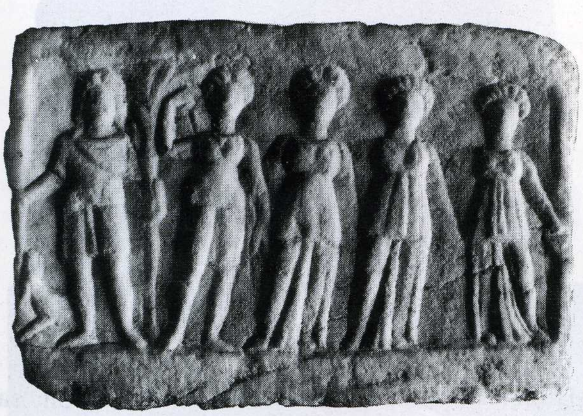

6

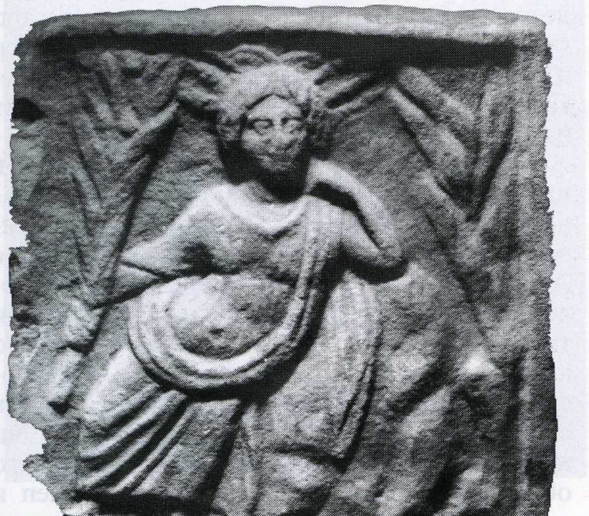

7

● *Обр. 5. Оброчна плочка на Силван и Трите нимфи от Монтана. Fig. 5. Plaque votive de Sylvain et les Trois Nymphes de Montana*

● *Обр. 6. Оброчна плочка на Силван и Трите нимфи от Оряховица. Fig. 6. Plaque votive de Sylvain et les Trois Nymphes d'Orjahovica*

● *Обр. 7. Оброчна плочка на богиня от с. Котеновци. Fig. 7. Plaque votive d'une déesse du village de Kotenovci*

клонче в лявата ръка. Според Г. Александров може с основание да се предположи изработването на двете плочи в едно и също ателие в Монтана. Въпреки известната разлика в качеството на изработката на двата паметника много голямото сходство в иконографската схема дава основание за едно такова твърдение. Предложеното обаче мнение за сливането на Силван с Дионис в тази иконография няма никакво основание и не отговаря на никакви иконографски данни, нито пък на известните ни особености в характера на култа на Силван, почитан както в Рим, така и в разглеждания район. Връзката на двете божества със силите на природата в случая нищо не доказва. Още по-малко значение има определението им като божества, почитани от „бедните и робите“. Никакво доказателство в случая не е също така и свързването му с Нимфите и още по-малко с Диана. Свързването на Силван с Нимфите е обикновено явление в почитания на много места негов култ, като се имат предвид нимфите на горите и дивата природа[33]. Обикновено почитаните в Тракия Три нимфи се свързват с течащите води и техният култ е разпространен по-скоро в района на Филипопол в Тракия. Там те се срещат и свързани със Зевс и Хера[34] и най-вече с Аполон, като техен придружител[35]. Тук би могло да обърнем внимание на един интересен паметник от Ескус[36]. На него са представени Трите нимфи (три женски фигури) в обикновена иконография, характерна за Тракия, обаче с някои интересни и много важни подробности. Двете крайни фигури държат в ръка клонки, или схематично представено дърво. Това дава основание на Г. Кацаров да потърси в това изображение черти на римските нимфи Silvanae придружителки на Силван. Интерес представлява и фактът, че този паметник се открива в района на почитане на Силван в Долна Мизия. Диана също е близка по функции със Силван като покровителка на природата, а също така и с Нимфите по същите причини. Свързването на Силван с Нимфите, а в някои случаи и с Диана е характерно и за Далмация, където се търси и връзката му с някакъв местен култ[37]. Не е излишно също така да се напомни и за свързването на Диана с Хероса в светилището при Глава Панега[38].

Други две посвещения от близката до Монтана територия сочат пак за култ към Силван. Едното е от Берковица (според Г. Александров от с. Георги Дамяново и по-късно пренесено в Берковица[39]) вече споменатото посвещение на двете божества — Силван и Силвестрис[40]. На него е представен Силван в римската си иконография — с клонче в лявата и косер в дясната ръка. Връзката на двойката божества с тези при Лиляче е съвсем ясна, макар и с някои различия в иконографията. Трудно е обаче да се каже дали това представяне тук е повлияло на другото, което е малко вероятно. По-скоро в случая можем да търсим едно по-старо явление на култа на двойка божества — мъжко и женско, почитани от дълбока древност в този район като стара традиция, развит по този начин вече в процеса на романизацията в един частен случай в ограничен район.

За нас представлява интерес и още един паметник от същата територия — от с. Котеновци, на който е представена женска фигура, седнала на скала и облечена с дълъг хитон, препасан под гърдите. В дясната си ръка тя държи дърво, с лявата подкрепя главата си[41]. В косата ѝ като лъчи са набодени листа. Вдясно от скалата, на която е седнала, е изобразено дърво. Всички тези подробности ни напомнят на изобразената по други плочки, заедно със Силван, Силвестрис (обр. 7). Според Б. Филов няколко малки разлики в иконографията на тази богиня, които се забелязват на няколкото ѝ паметника, говорят, че тя не е установена и представя един локален тип, ограничен по време и място.

Малко пò на североизток се очертава един друг микрорайон на почитане на Силван, от който са известни четири паметника, също с доста различаваща се иконография. При с. Лехчево, Михайловградско, е открита плоча с изображние на Силван в типичната му римска иконография[42]. В дясната си ръка той държи косер, а в лявата тояга, около която се увива змия. Зад лявата му ръка е изобразено дърво. Змията може да се предположи, че идва от свързването му с Асклепий, което е засвидетелствувано в светилището при Глава Панега. По-вероятно обаче е предположението, че тя го характеризира като покровител на дома във вече по-разширените му функции на общ покровител, какъвто е бил почитан в Рим. Със същите функции на покровител можем да свържем и един паметник от този район, намерен при с. Койнаре, Белослатинско[43]. На него в дясната си ръка богът държи косер, с лявата се подпира на жезъл. Кучето, което го придружава, е по-неясно изобразено в ъгъла на плочата. С аспекта му на покровител на стадата трябва да свържем и един паметник, открит при с. Салановец, Оряховско[44]. На него обаче Силван има малко по-особена иконография — прав, подпрян на дърво и на врата си носи овен. От същия район е и паметникът от с. Оряховица, Плевенско, на който са изобразени Силван заедно с Диана и Трите нимфи, за който стана дума по-горе[45].

8

9

Най-източната точка на разпространение на култа на Силван е Велико Търново, където е открит надпис с посвещение Silvano sancto[46]. Той има по-официален характер и е доста изолиран, за да могат да се извлекат повече данни за почитането там на култ на Силван.

И остава също така малко изолирано, в най-южната точка на района на разпространението на Силван в провинцията, светилището на Тракийския конник, свързан с Асклепий и Хигия при Глава Панега, Ловешко[47]. И това светилище е с доста стари традиции, както личи от почитания в него култ и натрупаните елементи[48]. Тук Херосът основно е свързан с Асклепий, който в случая явно се почита с по-широки функции на покровител и върховен бог. Заедно с него обаче се явява в много по-малка степен и някакъв синкретизъм със Силван, вероятно пак на същата база, както в светилището при с. Лиляче. На седем паметника, открити в светилището, е представен Тракийски конник в обикновена иконография, но по някои второстепенни белези в нея явно личи връзката му със Силван. На шест от тях в самото изображение нямаме никакви особени данни и за свързването му със Силван говори само надписът. На три се чете само

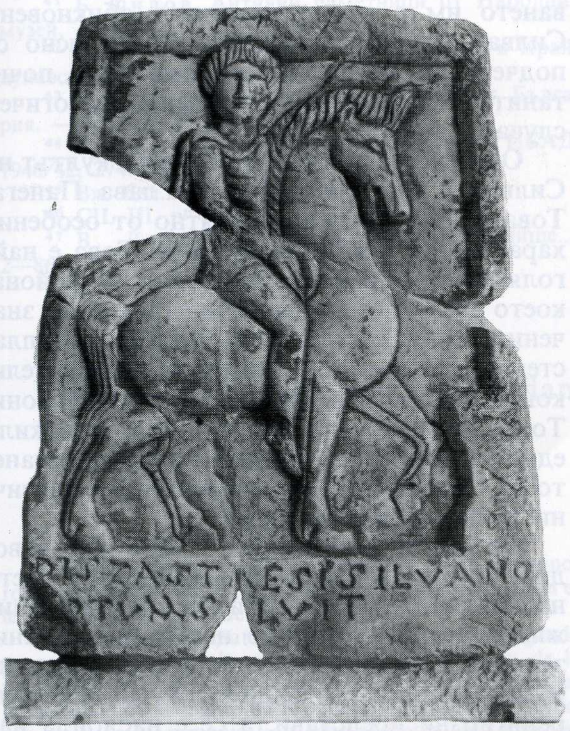

10

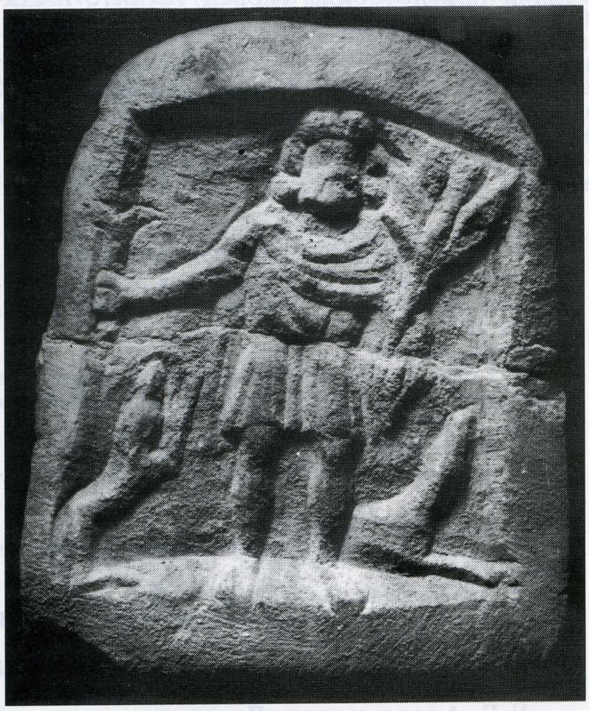

11

● *Обр. 8. Оброчна плочка от светилището при Глава Панега. Fig. 8. Plaque votive du sanctuaire près de Glava Panega*

● *Обр. 9. Оброчна плочка от светилището при Глава Панега. Fig. 9. Plaque votive du sanctuaire près de Glava Panega*

● *Обр. 10. Оброчна плочка от светилището при Глава Панега. Fig. 10. Plaque votive du sanctuaire près de Glava Panega*

● *Обр. 11. Оброчна плочка на Силван от светилището при Глава Панега. Fig. 11. Plaque votive de Sylvain du sanctuaire près de Glava Panega*

името на божеството[49] (обр. 8 и 9). По-интересни са другите два паметника за изясняване характера на проникналия тук култ. На единия името на посветителя е тракийско Diszas Taesi, въпреки че надписът е изписан на латински език[50] (обр. 10). На другия също така тракийският произход на посветителя е посочен не само с името му — Eptecentus, но и с произхода му от Longinopara[51]. Името на селището е странно. Първата му част най-вероятно е свързана с някакво римско име — например Longinus, но втората para явно говори за тракийско название на града. На друг един паметник вече и в самата иконография на божеството личат черти на Силван — брада и мустаци[52]. Пред него е изобразена женска фигура, която държи фиала над жертвеник. С лявата си ръка тя се подпира на факла. Както и самият надпис пояснява, в случая имаме изображение на Диана. Това ни напомня пак на другите два паметника, където бяха представени пак двойка божества, не чужда на тракийското население на района и неговите религиозни представи, която е намерила отражение в тези конкретни синкретични образи. Би трябвало пак да припомним двата паметника, за които стана дума по-горе, където Силван е изобразен в компания на Трите нимфи и Диана, както и свързването на Диана със Силван на редица паметници от Далмация, което се обяснява по същия начин[53].

Не липсва в светилището и чисто римската иконография на Силван, но засвидетелствувана също процентно много слабо — само с един анепиграфен паметник — с косер в дясната и клонче в лявата ръка. В краката му са представени две кучета[54] (обр. 11).

От същото светилище са запазени и още три паметника, които показват съвсем произволно посвещение на Силван с една доста чужда за него иконография на Асклепий Хигия и Телесфор, в нейната найобикновена за Долна Мизия схема[55]. Единственият елемент, който напомня до известна степен за Силван, е дървото между двете фигури на божествата, около което се увива змия, на един от тези паметници. За достигнал до крайност синкретизъм в светилището в една доста късна епоха — вече втората половина на III в. — говорят и двата съвсем схематично предадени бюста на Сол и Луна в двата горни ъгъла на една от плочите. Надписът на две от тези плочки представлява посвещение на Силван и Диана, което свързване вече нееднократно отбелязахме. При третата посвещението е направено само на Силван.

От разгледания материал, свързан с култа на Силван в провинция Долна Мизия, става ясно преди всичко, че неговото разпространение можем определено да локализираме само в западния район на провинцията. В територията на Монтана, и дори в самия град, поради по-силната романизация тук, може да се търси и по-чисто запазен римски аспект на култа му. Но все пак, както видяхме, голямото разнообразие в подробностите на тези паметници говори и за проникване в тях на местни влияния от религията на тракийското население, сред което именно трябва да търсим и разпространението на този народен римски култ. Особено ясно това е показано в светилището при с. Лиляче. Тук местният култ все още е останал като основен и проникналият и наложил се Силван е бил принуден да се съобрази и нагоди към него. Това е станало, от една страна, с иконографията, като е взел преди всичко тракийската иконография на Хероса, а така също и с въвеждането на една богиня, на която е дадено дори и съответно име. Повърхностната романизация на почитания в светилището култ на Силван-Херос личи ясно и от показания в имената на някои от посветителите безспорен тракийски произход. На североизток се очертава друг по-малък център, където Силван е показан вече с доста голямо разнообразие на аспекти на почитане, но преди всичко е свързан и с едно по-широко покровителство и на места и като покровител на стадата. Свързването му с Трите нимфи най-вероятно е станало на базата на свързването им с придружаващите обикновено Силван горски нимфи. Тук обаче ясно се подчертава, че поне в иконографията, почитаните в Тракия Три нимфи, аналогичен случай с този в Далмация.

Особено разнообразие показва култът на Силван в светилището при Глава Панега. Това е продиктувано вероятно от особения характер на самото светилище. Това е найголямото тракийско светилище в района, което има и по-широко общотракийско значение. Почитаните в него култове са напластени с различни влияния и посветители, които са идвали тук и от по-далечни райони. Точно поради това и в него се е наложило едно голямо разнообразие на възприемането на Силван и на свързването му с различни религиозни представи.

От всичко казано дотук става ясен изводът, че дори и в най-романизираните части на провинция Долна Мизия в религиозния живот на обикновеното население романизацията е проникнала доста повърхностно и не е засегнала същността на местните религиозни представи, а се е наслоила над тях и приспособила според техните изисквания във вид на религиозен синкретизъм. Много подходящ и удобен за това се е оказал един култ като този на Силван, който няма официален характер дори и в самия Рим.

---

[1] A. V. Domaszewski. Die Religion des römischen Heeres. Trier, 1895.

[2] D. Rendič-Miočevič. Ilirske prestave Silvana na kultnim slikamma sa pedručja Dalmata. — Glasnik Zamalskog museja u Sarajevu, 1955, 5—40.

[3] G. Kazarow. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. — AA, 1929, 3/4, 321, Abb. 28.

[4] Д. Цончев. Старото селище при Брани поле. — ГНАМП, 1, 1948, № 6, с. 38.

[5] Хр. Данов. Новооткрити старини. — ИАИ, 11, 1937, с. 36.

[6] Zl. Gočeva. Romanisation „orientale" — prévisions et réalité. — B: Actes de IIe Congr. int. de Thracoilogie. II. Bucarest, 1980, 265—273.

[7] Ив. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. — ИАИ, 18, 1952, 195—215.

[8] Iv. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. — B: Festschrift R. Egger, 195—215.

[9] Zl. Gočeva. Changement cultuel et iconographie du Cavalier thrace. — Pulpudeva 6 (sous presse).

[10] Ив. Венедиков. Цит. съч., 198—215, № 4—8, 10, 11, 24.

[11] Пак там, № 7.

[12] Пак там, № 1.

[13] Пак там, № 3.

[14] Пак там, № 15—24.

[15] Пак там, № 1.

[16] Zl. Gočeva. Weinungen für den Thrakischen Reiter von Mitgliedern der römischen Legionen. — B: Studia in honorem Boris Gerov. S., 1990, 88—96.

[17] Ив. Венедиков. Цит. съч., № 25.

[18] В. Добруски. — СбНУ, 2, 1890, 8—9; СбНУ, 16—17, 1907, 69.

[19] Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928, 51—52.

[20] CIL III, n°s 3499, 3500, 3501, 3502, 10035 etc.

[21] Р. Гандева, Й. Братков и Ал. Милев. Латинска граматика — фонетика и морфология. С., 1951, с. 163.

[22] Вж. бел. 14.

[23] Т. Стоянов. За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на Тракийския конник. — Векове, 1987, № 1, 18—29.

[24] D. Rendič-Miočevič. Op. cit., 30—31.

[25] В. Добруски. Материали по археологията..., 69.

[26] CIL III, n°s 3550, 22367.

[27] D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, c. 169.

[28] Ив. Венедиков. Цит. съч., № 9.

[29] Ив. Велков. Археологически вести. — ИАИ, 14, 1940/42, 247.

[30] Г. Александров. Антична вила № 2 край Монтана. — Изв. на Муз. Сев. зап. България, 4, 79.

[31] Г. Александров. Паметници от култа на Дионис в Монтана. — Археология, 1990, № 1, 31—32.

[32] Т. Ковачева. Необнародвани паметници на Диана. — Археология, 1979, № 4, с. 53.

[33] G. Kazarow. — AA, 1927, 2/3, c. 339.

[34] Б. Дякович. Барелефи на Трите нимфи в група със Зевс и Хера. — ГПНБ, 1922, 24.

[35] G. Mihailov. IGBulg. III$_1$, 1340.

[36] Вж. бел. 24.

[37] Пак там, 31.

[38] В. Добруски. Тракийското светилище на Асклепий до Глава Панега. — АИМ, 1, 1907, № 110, 79.

[39] Г. Александров. Цит. съч., 31.

[40] Вж. бел. 15.

[41] Б. Филов. Антични паметници от Народния музей. — ИБАД, 3, 1912, № 44, с. 48.

[42] В. Добруски. Археологически излет в Крайдунавска България. — СбНУ, 20, 1903, 3.

[43] Г. Кацаров. Антични паметници от България. — ИБАД, 2, 1911, 175.

[44] Ив. Велков. Археологически вести. — ИБАД, 1940/42, 274.

[45] Вж. бел. 32.

[46] CIL III, nº 12341.

[47] В. Добруски. Тракийското светилище..., 2—86.

[48] Zl. Gočeva. Das Heiligtum des Thrakischen Reiter bei Glava Panega und der Problem des Romanisierung von Moesia Inferior. — Balkanika Posnaniensia 7 (Sous presse).

[49] В. Добруски. Тракийското светилище..., № 112, 115, 114.

[50] Пак там, № 113.

[51] Пак там, № 109.

[52] Пак там, № 110.

[53] D. Rendič-Miočevič. Op. cit.

[54] В. Добруски. Тракийското светилище..., № 116.

[55] Пак там, № 33—35.

Le culte de Sylvain dans la province Moesia Inferior

Z. GOČEVA

(Résumé)

L'auteur examine des monuments de la province romaine Moesia Inferior qui caractérisent la propagation et le caractère du culte de Sylvain.

En analysant le matériel, on pourrait conclure que la propagation de ce culte est localisée tout à l'ouest de la province Moesia Inferior. A la première place viennent les monuments de la région de Montana. Dans la ville même, par suite de la romanisation plus acceptée son culte est conservé sous une forme plus pure. Mais quand même dans la grande variété de détails de ces monuments, on pourrait enregistrer la pénétration d'une influence locale thrace. Cela est manifesté aussi dans le territoire de la ville et surtout dans le sanctuaire près du village de Liljače où malgré que le culte de Sylvain soit pénétré profondément dans le sanctuaire, le culte local est resté toujours prédominant. Cela est fait d'une part par l'iconographie — acceptant avant tout l'iconographie de Héros, ainsi que par l'introduction d'une déesse qui a reçu le nom de Sylvestris.

Un peu plus au Nord-Est se dessine un autre centre où les aspects de l'adoration de Sylvain sont très variés. Les Trois Nymphes d'un côté sont dues probablement à l'idée du'on avait des nymphes liées à la forêt, qui accompagnaient le dieu. Mais en même temps, ici sont clairement soulignées, du point de vue iconographique, les Trois Nymphes adorées en Thrace.

Dans le plus grand sanctuaire de la région, celui du Cavalier Thrace, lié avec Asclepios et Hygie, s'est imposée une plus grande variété comme dans l'adoption de Sylvain, tant dans son ralliement avec les conceptions religieuses différentes. En conclusion nous pouvons déduire que même dans la partie la plus romanisée de la province Moesia Inferior, la romanisation n'a pas pu pénétrer profondément dans la vie religieuse de la population locale.

Материали и съобщения

Стригили от римската епоха от територията на днешна България

ЛЮДМИЛ ВАГАЛИНСКИ

Стригилата (лат. strigilis, гр. στλεγγίς, а през императорската епоха често ξύστρα) е уред за почистване (изстъргване) на тялото, използван до III—IV в. Произходът ѝ е неизвестен. Най-ранните екземпляри са от около средата на VI в. пр. н. е., а в писмените извори се споменава от V—IV в. пр. н. е. След завършване на своите упражнения атлетите почистват със стригила изцапаните си с масло, пясък и пот тела. Сюжетът „чистещ се с стригила младеж“ („апоксиоменос“) е масово експлоатиран в гръцкото изкуство от V в. пр. н. е. насетне. Вероятно това е основната причина за доминиране на мнението, че тя е мъжка, и то атлетическа принадлежност. И в българската археологическа наука нерядко единствено по наличието на стригила се определят полът и интересите на погребания. Всъщност и античните автори, и съвременните специализирани изследвания ни убеждават, че стригилата се използва от двата пола без възрастови ограничения, защото е банска (хигиенна) принадлежност. Жените я използват главно за изстъргване на засъхнала депилираща паста (псилотрум). Хипократ (469—399 г. пр. н. е.) препоръчва срещу някои заболявания мазане с маслинено масло и изстъргването му със стригила. Изтъкнати медици и енциклопедисти от ранната императорска епоха (Целс, Гален, Скрибоний Ларг) съветват лекарствата за болно ухо да се стоплят и наливат в него именно чрез стригила[1]. С други думи, сама по себе си тя не носи еднозначна информация за пола и занятието на нейния собственик.

Стригилата се състои от дръжка и извита работна част — лъжица. Обичайната дължина варира между 16—30 см, измерено между двете крайни точки — върхът на лъжицата и долния край на дръжката. Известни са и много малки екземпляри, за които се смята, че са вотивни или играчки[2].

Стригилите от разгледаната територия са изработени от бронз и желязо, но другаде са известни отделни екземпляри от сребро, електрон, олово, мед, кост (вкл. слонова), рог. Според Плутарх спартанците имат стригили от тръстика, а Диодор Сицилийски твърди, че агрианите ги правят от злато. Страбон пък информира, че в Индия ги правят от абаносово дърво[3].

Нерядко стригилите имат печат или индекс — обикновено върху дръжката — с името на производителя или собственика.

Украсата е най-често гравирана, но се прилагат и други техники като инструктиране, емайл, ниело. Като правило декорацията е разположена върху гърба (издутата повърхност) на лъжицата и по съответната ѝ външна страна на дръжката. Преобладават растителните мотиви пред животинските и антропоморфните изображения.

Все още липсва типологична класификация на стригилите. В малкото по-обобщаващи изследвания[4] са разграничени само предримският и римският (разбирай от императорската епоха) тип. И тъй като последният обхваща много разнообразни форми дори в съвременни научни изследвания стригили от императорската епоха са отнесени към ранния елинизъм[5].

От проучваната територия и период познавам 140 стригили[6], над половината от които са непубликувани. Болшинството са открити в гробни комплекси. Събраният материал не се поддава на издържана типологична класификация, но все пак се очертават някои зависимости.

Основна отлика от предримските екземпляри (табл. I/3) е дръжката, чийто тесен прорез е предназначен за нанизване, а не за вмъкване пръстите на ръката. Освен това основата на лъжицата при римските образци сключва обикновено тъп ъгъл с дръжката, а не в една надлъжна ос с нея. Същевре-

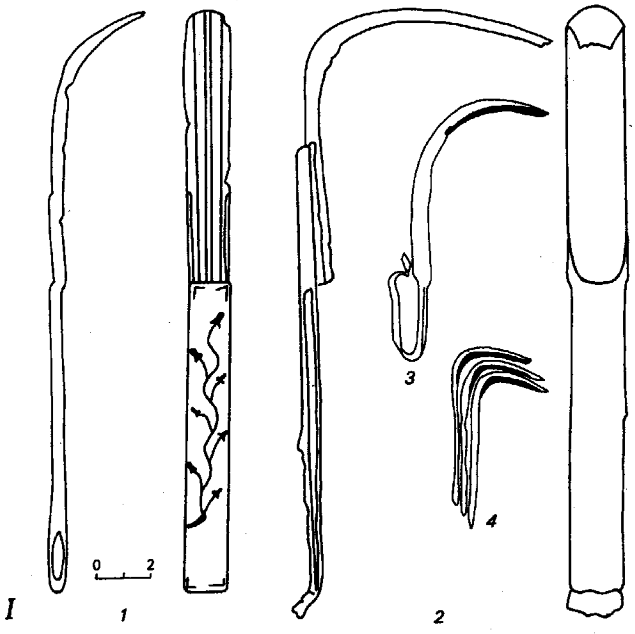

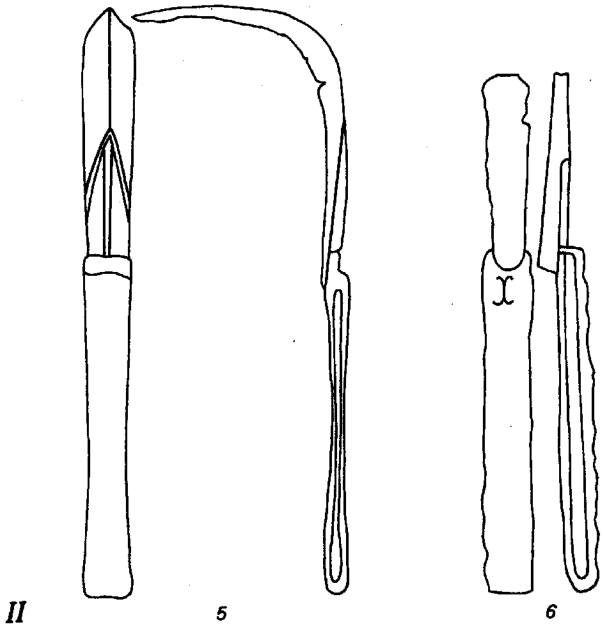

- *Табло I. 1. Стригила от Нове (източно от Свищов). 2. Стригила от Пчеларово. 3. Стригила от предримската епоха. 4. Комплект стригили от м. Чаталка, Старозагорско. Tableau I. 1. Strigile de Novae (à l'est de Svištov). 2. Strigile de Pčelarovo, rég. de Kărdžali. 3. Strigile de l'époque préromaine. 4. Ensemble de strigiles de la localité Čatalka, rég. de Stara Zagora*
- *Табло II. 5. Стригила от Дионисопол (дн. Балчик). 6. Стригила от Одесос (дн. Варна). Tableau II. 5. Strigile de Dionysopol (Balčik). 6. Strigile d'Odesos (Varna)*

менно извивката на лъжицата в нейната горна част вече не е плавна дъга, както при предримските екземпляри, а повече или по-малко изразена чупка („коляно"), чието хоризонтално рамо сключва не остър (както е при по-ранните стригили), а тъп или прав ъгъл с мисленото продължение на дръжката. Тези нововъведения заякчават лъжицата, чието най-уязвимо място — чупката, — е и допълнително подсилено. Производителите разширяват и удебеляват максимално металния лист именно в този участък, докато при предримските лъжици на такова внимание се радва тяхната основа. Не лъжиците обаче, а дръжките определят голямото морфологично разнообразие на римските стригили.

Най-разпространената форма в римска Тракия са стригили с куха, кована дръжка от пластина с полукръгло (обр. 2) или „релсовидно" (табл. V и VI) напречно сечение — 62 броя. Срещат се през I—III в. Основното им преимущество е лекотата, обясняваща тяхната популярност.

Вторият тип е представен от значително по-малък брой стригили (15 бр.), чиито плътни дръжки имитират кривака на Херакъл (табл. III и IV). У нас са открити в комплекси от II—III в., но в Панония са регистрирани и в I в.[7] Някои екземпляри от тип 2 имат гравирано изображение на делфин върху лъжицата (табл. III/8, 9). През античността този морски бозайник е символ на жизнеността, радостта и скоростта. Свещено животно е на Аполон — един от покровителите (заедно с Хермес и Херакъл) на спорта. Ето защо са гравирани делфини върху антични дискове. Сравнявайки чифт стригили от Интерциса с чифт от Върбовка[8], унгарски археолози заключават, че техните екземпляри са произведени на Балканите, вероятно в черноморски град[9]. Това е възможно защото някои стригили от тип 1, открити на Българското черноморско крайбрежие, също са украсени с гравирани изображения на делфини (табл. VI/18). От друга страна, трябва да се подчертае, че нито формата на дръжката, нито украсата като цяло на тези два чифта съвпада. Подобия на чифта от Интерциса са стригили от Варна[10] и от антична Кампона в Панония[11]. Но всички те не принадлежат на тип 2. Засега е трудно да се обосноват аргументирано тези паралели. В Панония например е открита стригила, изработена от майстора Руф от Тарс в Киликия[12]. Плътната дръжка на тип 2 е също една от новостите при произвдството на стригили през римската императорска епоха. Тя определя и относително голямо му тегло — вероятно обяснение за по-малката популярност. Противно на очакванията стригилите с дръжка-кривак се откриват и в женски гробове[13].

Третата изявена форма стригили, обособена като тип 3, има плътна дръжка от сравнително крехка четвъртита пластина с къс прорез в западния край, завършващ с животинска глава — 11 броя (табл. VII/20, 22, 23А). Според гробния инвентар на двата затворени комплекса, съдържащи такива стригили, погребаните са жени[14]. Вместват се в периода II — първа половина III век.

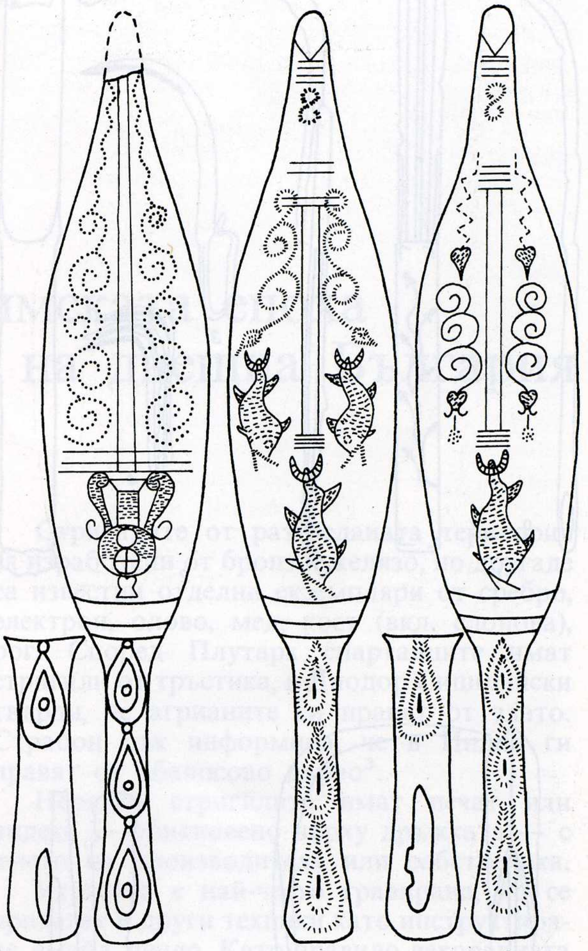

● Табло III. 7. Стригила от с. Борисово, Ямболско. 8, 9. Чифт стригили от Банско. Tableau III. 7. Strigile du village de Borisovo, région de Jambol. 8, 9. Paire de strigiles de Bansko

● Табло IV. 10. Стригила от с. Мазарачево, Кюстендилско. 11. Стригила, намерена между селата Гърчиново и Горско Абланово, Поповско. 12. Стригила от Августа Траяна (Ст. Загора). Tableau IV. 10. Strigile découvert entre les villages Gărčinovo et Gorsko Ablanovo, rég. de Popovo. 12. Strigile d'Augusta Trajana (Stara Zagora)

● Табло V. 13. Стиригила. Неизвестно. АМ — Варна, инв. № 114889. 14, 15. Стригила от Пауталия (дн. Кюстендил). Tableau V. 13. Strigile. Inconnu. MA — Varna, No d'inventaire 114889. 14, 15. Strigile de Pautalia (Kjustendil)

Контурът на тип 4 (табл. I/1, 2, 4; табл. II) копира очертанието на предримските стригили (табл. I/4). Нещо повече, екземплярът от Балчик (табл. II/5) има върху гърба на лъжицата си релефна украса, наподобяваща листовидния завършек на дръжката на предримския тип (табл. I/3). Същевременно върхът на лъжицата при тип 4 сочи надолу, към дръжката (табл. I/2, 4; II/5), което е типично за предримските екземпляри (табл. I/3). Обикновено този връх при римските стригили извива нагоре. Няколко представители на типа са открити в затворени археологически комплекси. Стригилата от Нобе (табл. I/1) произхожда от мястото, където е разкрита част от най-старата землено-дървена крепостна стена на военния лагер, датирана между 45—69 г.[15] Интерес предизвиква печатът върху дръжката (обр. 1). Две стригили от областта Венето в Североизточна Италия имат Т-образни печати, образувани от по две такива сигли[16]. Едната е аналогична на екземпляра от Нове, имащ и други паралели от Италия[17]. Същата форма има и стригила, открита в гроб от некропола на антична Емона (дн. Любляна)[18]. Богатият му инвентар, включва и монета на Нерон, а самото гробно съоръжение е с италийски произход. Вероятно екземплярът от Нове е произведен в Италия около средата на I в. Към I в. отнасям и двусъставна бронзова стригила с неизвестно местонамиране, съхранявана във Варненския археологически музей (табл. II/6)[19]. Още една стригила от тип 4 е намерена в богато могилно погребение край с. Пчеларово, Кърджалийско (табл. I/2)[20]. Подобно на екземпляра от античен Дионисопол (табл. II/5) има релефна украса върху гърба на лъжицата си, имитираща листовидния край на дръжката на предримските стригили. Погребалният инвентар съдържа: бронзови съдове, сред които фигурира и дръжка от патера, имаща италийски аналогии от I в.[21]; бронзови токи и халки от колани; три железни меча, четири железни върха на копия; четиринадесет глинени съда — всичките работени на грънчарско колело. За датировката на гробния комплекс е важна бронзова еднофитилна лампа[22], с датировки: първа половина на I в.[23] или първите две трети на I в.[24] Типът е също италийско производство. У нас такива лампи са известни от могилни погребения, отнесени в средата на I в.[25] и в средата на II в.[26] Гробното съоръжение отговаря на тип IA по Л. Гетов[27] и се появява в Тракия в края на I в. Самата бронзова стригила (табл. I/2) има свое двусъставно (дръжката и лъжицата са изработени поотделно) подобие от о. Кипър, имащо върху дръжката печат с латински надпис: „Луций Муций (я) направи.“ Датирана е най-общо в римския период[28]. Към същото време са отнесени и други два подобни, едносъставни екземпляра, открити в Елис (Северозападен Пелопонес) и в Тир (в дн. Ливан)[29]. Едносъставни стригили с тази форма се пазят и в Лувърския музей, но нито са датирани, нито е известно местонамирането им[30]. Такива са

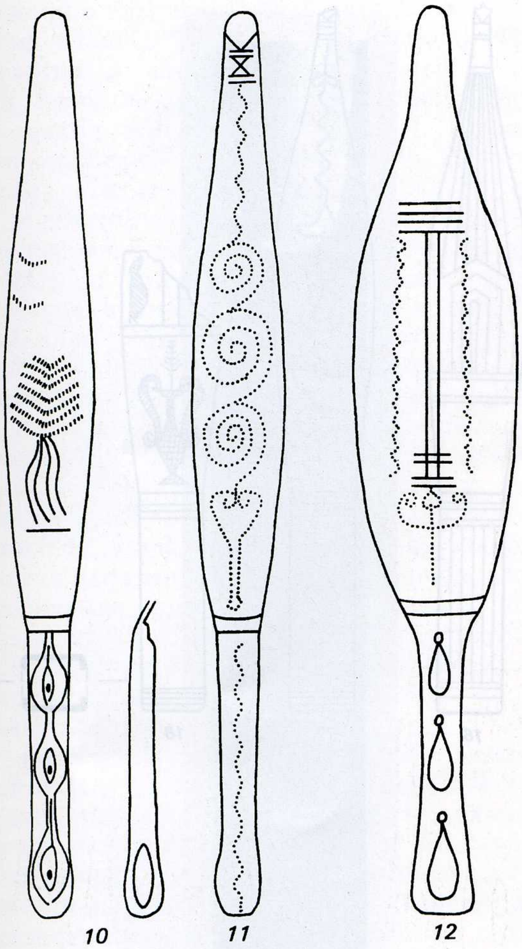

IV

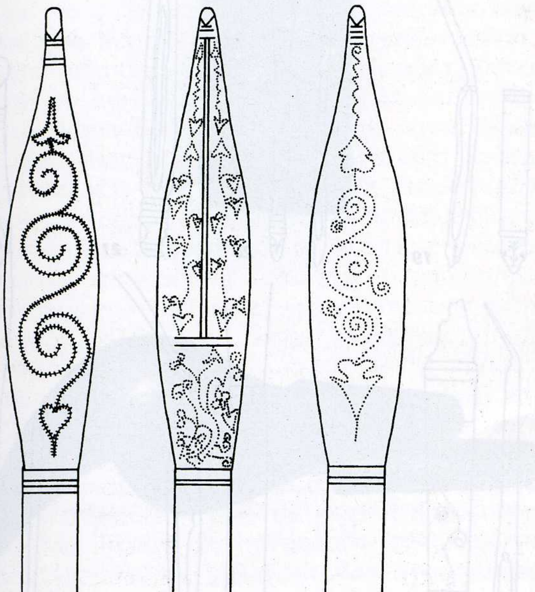

V

открити и в Задар, Далмация[31]. Авторът ги датира във IIв. въз основа на глинена лампа[32], която между впрочем е североиталийски тип, произвеждан още от средата на Iв. При това от изложението му [33] се разбира, че свързването на лампата с една от стригилите е твърде проблематично. В последвало югославско изследване по-запазеният от трите комплекса, съдържащи въпросните стригили, е датиран в Iв.[34] Двусъставна стригила с разглежданата форма е открита и в гроб в Емона, датиран във втората половина на Iв.[35] Въз основа на казаното датирам погребението край Пчеларово в края на I — началото на II в. Според епиграфските изследвания[36] местното тракийско селище с вероятно име Филтепара развива оживена търговска дейност през императорската епоха. Вероятен резултат от нея представлява италийският внос сред гробния инвентар, към който струва ми се принадлежи и стригилата (табл. I/2). Находката илюстрира приобщаването на тракийската аристокрация към гръко-римската физическа култура в първите десетилетия след превръщането на разглежданата територия в императорска провинция. Комплект от четири бронзови стригили от тип 4 е известен от друго богато тракийско могилно погребение в м. Чаталка, Старозагорско[37] (табл. I/4), датирано във втората половина на Iв. Притежателят е член на заможна тракийска фамилия, собственик на обширно имение (вила рустика) в района на некропола. Според гробния инвентар (найвече бронзовия параден шлем-маска) служи като офицер в помощна конна част на римската армия, което вероятно допринася за приобщаването му към гръко-римските хигиенни навици. Последният засега затворен комплекс със стригила от тип 4 произхожда от древен Дионисопол, дн. Балчик (табл. II/5)[38]. Това е гроб 43 на територията на старобългарски некропол № 3 в района на военното летище. Гробното съоръжение е правоъгълна в план циста (0,80 × 0,45 м) от грубо обработени каменни плочи без спойка, с ориентация на надлъжната си ос С — Ю. Съдържа трупоизгаряне. Гробният инвентар се състои от: част от железен меч, чиято халка завършва с халка; железен връх на копие; две глинени червенолакови лампи; фрагменти от червенолакови глинени паници с украса в техника барботино; глинено ойнохое, покрито със зеленожълта глазура; фрагменти от стъклени съдове, вкл. цял арибал и два балсамария, както и счупена стъклена чаша със зеленикавожълт цвят и форма на пресечен конус, имаща релефна украса от лотосови пъпки; сребърен денар от IIв. пр. н. е. и др.[39]

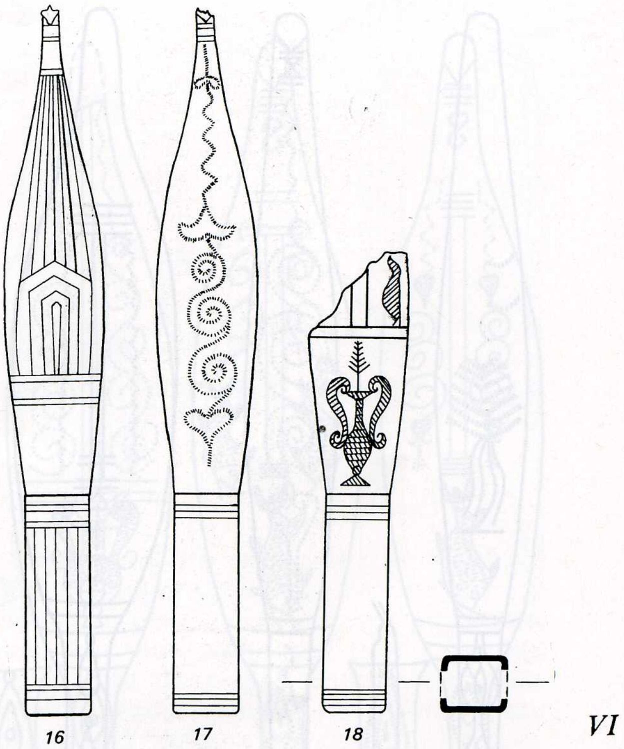

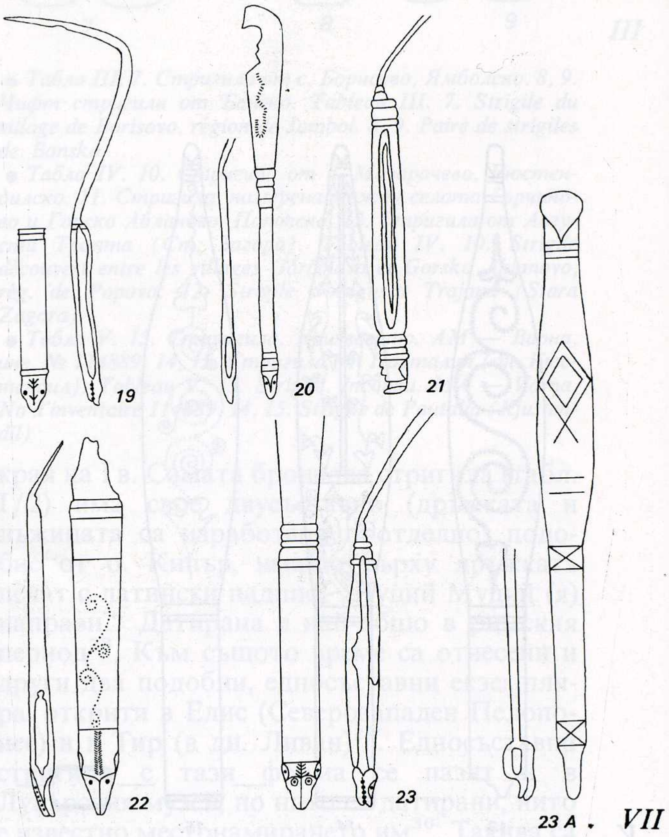

● Табло VI. 16. Стригила от Одесос (дн. Варна). 17. Стригила. Неизвестно. АМ — Варна, инв. № 114890. 18. Стригила от Одесос (дн. Варна). 19. Стригила от Пауталия (дн. Кюстендил). 20. Стригила от Одесос (дн. Варна). 21. Стригила. неизвестно. АМ — Варна, инв. № 112819. 22. Стригила от Одесос (дн. Варна). 23. Стригила намерена с № 19. 23 а) Стригила от с. Баничан, Гоцеделчевско. Tableau VI. 16. Strigile d'Odesos (Varna). 17. Strigile. Inconnu MA — Varna, No d'inventaire 114890. 18. Strigile d'Odesos (Varna). 19. Strigile de Pautalia (Kjustendil). 20. Strigile d'Odesos (Varna). 21. Strigile. Inconnu MA — Varna, No d'inventaire 112819. 22. Strigile d'Odesos (Varna). Strigile découvert avec la fig. 19. 23. Strigile du v. de Baničan, région de Goce Delčev

Стъкленият арибал е форма, срещаща се до средата на III в.[40], а конкретният екземпляр има точни аналогии в I в.[41], които са източносредиземноморско или италийско производство. Вероятно арибалът е в комплект със стригилата, съдържайки масло за мазане. Мечове с такава ръкохватка се отнасят към периода II в. пр. н. е. — I в. от н. е., но у нас се срещат и през II в.[42] Единодушно в I в. се датират стъклените чаши с релефна украса, имитираща пъпките на лотос[43]. Смята се, че са сирийско производство. Датирам погребението в I в., на което не противоречи и наличието на ойнохоето — съдове, покрити със зелена глазура, се произвеждат в Мала Азия още в III—II в. пр. н. е.[44] Вероятно съдът, както и по-голямата част от инвентара са внос. Що се отнася до начина на погребване проучването на големия некропол от римската епоха на друг западночерноморски град — Томи (дн. Констанца) — показва, че трупоизгарянето е практикувано главно през I в., след което се среща инцидентно до първата половина на III в.[45] На около 100 м от разглежданото погребение през 1965 г. Горана Тончева разкопава могилен гроб с колесница, който е непубликуван. Допускам, че разглежданото трупоизгаряне също е било покрито с могила, унищожена при изграждането на местното летище. Това обяснява и сгъстеното разположение на старобългарските гробове около него. Ако предположението ми е правилно, то собственикът на стригилата е заможен тракиец, който я използвал в баня и палестра. Дионисополският екземпляр (табл. II/5) има точен паралел от друг западнопонтийски полис — Истрия[46]. Румънският археолог го датира в елинистическата епоха, на основата на чирепи от амфора, за които сам твърди, че „не са типични" за това време. Склонен съм да приема, че стригилата от Истрия принадлежи на гроба от първата половина на I в., открит в същия участък на могилата. Приведените примери позволяват отнасянето на стригили тип 4 към I в.

Голям брой стригили от изследвания ареал и период са хибридни форми, датиращи от II—III в. (табл. VII/19, 21, 23). Две от тях (табл. VII/19, 23) образуват комплект, намерен в непубликувано погребение в Пауталия (дн. Кюстендил)[47]. Малкият размер на първата предполага, че са използвани от жена. Вземайки предвид същата животинска глава при тип 3, допускам известно предпочитание на „слабия“ пол към стригили, чиято дръжка има зооморфен завършек.

Анализът на събрания материал показва и други хронологически зависимости.

Украсата по лъжицата например при ранните стиригили (главно тип 4) или липсва, или е сведена до релефни линии, докато през II—III в. е врязана и далеч поразнообразна. Многообразието обаче е плод не на голям брой мотиви, а на тяхното различно съчетание. Липсват орнаментални отклонения, каквито са известни от други области: храм с изправена змия върху стригили, открити в Охридско и античен Виминациум (дн. Костолац)[48], подвизите на Херакъл върху екземпляр, намерен в Уелс[49]; гладиатор, боксьор[50]. Като цяло не се наблюдава изразена зависимост между формата и украсата на стригилите. Все пак прави впечатление, че стригилите от тип 2 като правило са богато украсени (табл. III и IV, обр. 4), без да се взема предвид закономерният капковиден орнамент по дръжката.

Датировъчен показател е и броят на стригилите в един комплект. Само в комплекси от I в. той е четири, при това еднакви[51]. Така е и в гарнитура от Помпей[52]. През II—III в. броят е една-две, инцидентно три[53], като понякога стригилите в комплекта са с различна морфология.

За разлика от предримския през императорския период доминират стригилите от бронз — 83 срещу 37 от желязо. Причината е в по-високото равнище на металопроизводство — за пръв път е получен бронз с добавяне на цинк[54], в неговото масовизиране, както и в осигурения достъп на римската държава до калаените находища в Британия и Пиринеите. Бронзът е по-подходяща суровина за хигиенни принадлежности, каквито са стригилите. Независимо от това продължават да се използват масово и железни стригили. Понякога екземпляри от два метала са обединени в един комплект[55]. Изборът зависи от вкуса на потребителя, а не от финансовите му възможности железни стригили са открити и в много богати могилни погребения[56]. Известни са и двусъставни стригили с бронзови лъжици и железни дръжки. Както ще видим, и четирите произхождат от сравнително ранни ком-

1

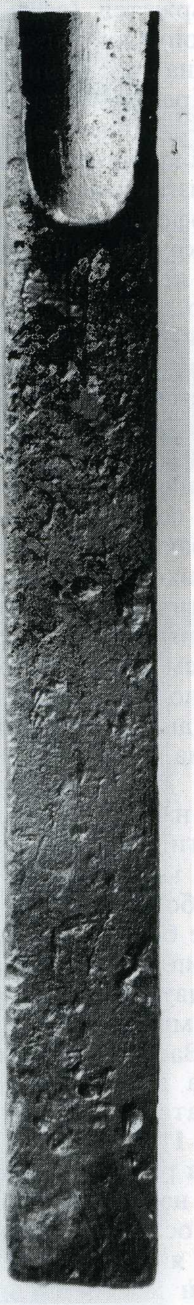

2

● *Обр. 1. Дръжка с печат на табло I, 1. Fig. 1. Anse avec sceau du tableau I, 1*

● *Обр. 2. Чифт стригили, м. Трите могили край Стара Загора. Fig. 2. Paire de strigiles, loc. Trite mogili près de Stara Zagora* плекси. През 1950 г. трудоваци попадат на гроб край античния Деултум (дн. Дебелт, Бургаско), изследван от археолози повторно на осми август 1980 г. Гробното съоръжение е тристъпална гробна яма, която като тип се появява в Тракия в средата на I в., като битува и през II в. В случая е покрита с двускатен капак от саркофаг с акротерии, което насочва към II—III в., когато се датират гръко-римските саркофази у нас[57]. Съоръжението е използвано като семейна гробница, съдържаща поне две погребения. По-ранното е датирано в периода втора четвърт на I — средата на I в.[58], което е озадачаващо с оглед на времето, по което е основана колонията — около 69/70 г.[59] На по-късното погребение принадлежат някои от намерените бронзови съдове, датирани във II—III в.[60] В гроба са открити две стригили[61]. Не може да се прецизира връзката им с двете погребения и откритите хирургически инструменти. Бронзовата лъжица на едната стригила има следи от железен окис, което предполага желязна дръжка. Оправданата датировка е последна трета на I—II в. Впечатляващи бронзово-железни стригили са открити и в богато могилно погребение край с. Караново, Новозагорско[62]. Това е гробница № 3, съдържаща разнообразен гробен инвентар, вкл. и медицински инструменти. Погребението се отнася към началото на II в., но след 110 г. Двете идентични бронзови лъжици имат учудващо големи размери (обр.3)[63]: дължина =15 см, макс. шир. = 7,5 см, макс. дълб. = 3,4 см, дебел. на листа = 0,09/0,12 см. Според трите дупчици в основите на лъжиците и следите от железен окис около тях, дръжките са железни, прикрепени чрез нитове. Комплект от четири масивни, идентични стригили, имащи бронзови лъжици и ажурни железни дръжки, нанизани на полукръг стригилодържател, са открити в гроб от некропола на римския град Улпия Новиомагус, датиран в последната четвърт на I в. (дн. Ниймеген, Холандия)[64]. Все пак техните лъжици отстъпват по размер на Карановските. Подобна лъжица без дръжка се съхранява в Археологическия музей на Сплит (антична Салона), но за съжаление нейното местонамиране е неизвестно[65]. Такива стригили са крайно неудобни за почистване на тялото, но са напълно подходящи за загряване на лекарства и наливането им в болно ухо. Въпросната надгробна могила край Караново приютява членове на богата лекарска фамилия с тракийски произход. Засега двете стригили са единственият категоричен пример за стригили, предназначени само за медицинска практика. Такова определяне обяснява и неукрасената им повърхност. Образуват комплект с бронзов стригилодържател (обр. 3)[66], чиято фигурална закопчалка изненадва с високата художествена изработка за подобен род изделия. Представен е първият подвиг на Херакъл — удушването на Немейския лъв. Героят е покровител на атлетиката, където масово се използват стригили. Дръжката на тип 2 е оформена като неговия кривак. Богато инкрустирана стригила от III в. е открита в легионерската баня в Кърлеон, Уелс, чиято дръжка е украсена с подвизите на Зевсовия син[67]. От друга страна обаче, Немейският лъв е рожба на Тифон и Ехидна. Така че може би скулптурата е алюзия за победата на доброто, на живота (Херакъл) над лошото, над смъртта (лъва). Такава интерпретация съответства по-добре на професията на собственика — лекар. В богато могилно тракийско погребение край с. Смочан, Ловешко, са намерени най-ранните сигурно датирани стригили от разглежданата територия през римската императорска епоха — времето на Тиберий или малко след него[68]. Разнообразният инвентар включва и оръжие. Едната стригила е желязна, а другата има бронзова лъжица и желязна дръжка. И двете принадлежат на тип 1. Лъжицата на двусъставната бронзово-желязна стригила извива много плавно, като полученият ъгъл е остър, а не прав или тъп, както при болшинството римски стригили. Посочените белези я сближават с предримските екземпляри и с една непубликувана, бронзова, двусъставна стригила е неизвестно местонамиране от Археологическия музей на Варна[69]. Нейната лъжица има максимална ширина в основата си, както двусъставната от Смочан и тази от Пчеларово (табл. I/2), а не при коляното, което е обичайно за римските екземпляри. И металният лист на варненската лъжица е най-дебел при основата — още един признак, сближаващ я с предримските екземпляри и отреждащ ѝ място в I в. Въпросната надгробна могила край с. Смочан съдържа още едно богато тракийско погребение, извършено в последната трета на I в. — принадлежи на жена. Разкошният инвентар на двата гробни комплекса контрастира със смутното за Тракия време, в което са извършени. При това местните гробове от елинистическата епоха и от II в. са значително по-бедни, а локализираното вилно стопанство е изградено едва в края на II в.[70] Склонен съм да приема, че основата, на която се гради внезапното забогатяване на местната тракийска аристокрация, е военнополитическото ѝ сътрудничество с все още налагащата се в Долнодунавския район римска власт. Вероятно този траен контакт с представите-

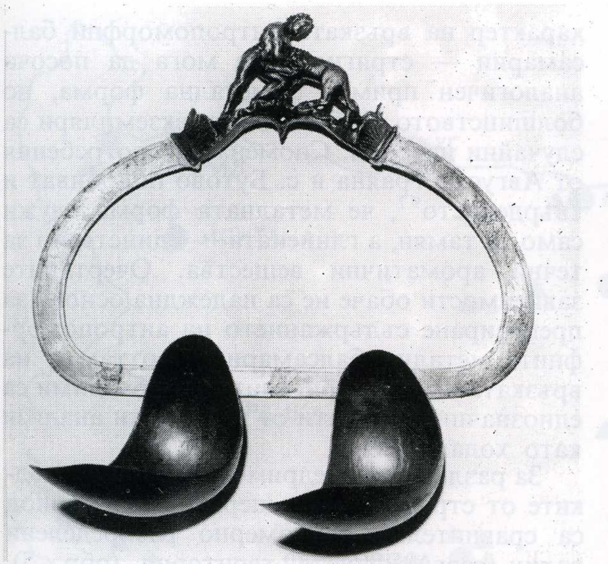

3

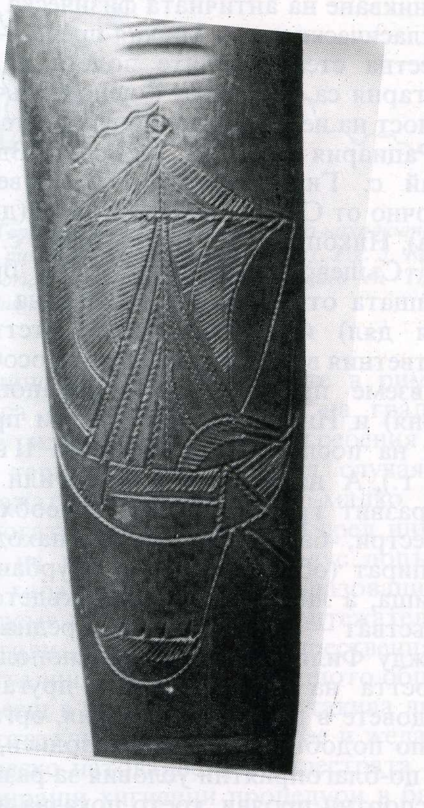

4

● *Обр. 3. Стригилодържател и стригили от с. Караново, Старозагорско. Fig. 3. Porte-strigile et strigile du v. de Karanovo, région de Stara Zagora*

● *Обр. 4. Детайл от украса на чифт стригили от с. Върбовка, Великотърновско. Fig. 4. Détail de l'ornementation d'une paire de strigiles du v. de Vărbovka, région de Veliko Tărnovo*

ли на класическата антична култура повлиява върху битовите навици на тракийския първенец, притежател на двете смочански стригили.

Бе отбелязано, че сигурната долна граница на използване на стригили в изучаваната област и епоха е принципатът на Тиберий или малко по-късно[71]. Болшинството обаче са открити в комплекси от II — първата половина на III в., т.е. от периода на възходящо икономическо развитие на тракийските земи през императорската епоха, съпътствано от интензивното им приобщаване към гръко-римски форми на физическа култура и хигиенни навици. Най-късно датираната стригила (табл. V/15) е от гроб в Пауталия с датировка последната четвърт на III в.[72] Приемам, че тя бележи горната хронологична граница на използване на тези хигиенни принадлежности в изследваната територия. В този смисъл е интересна гробна находка от Охридско, съдържаща стригила и датирана в края на III — началото на IV в.[73] Ако представената от автора луковична фибула действително принадлежи на този комплекс, то той трябва да се постави в периода 310—330 г.[74] Нужно е да се отбележи, че нашата най-късно датирана стригила произхожда от съседен район. Изчезването на стригилата от бита протича с различна интензивност в отделните области на империята, но навсякъде причината е една и съща — нейната замяна със сапуна, заимстван от гали и германи. В тази връзка е интересен надгробен надпис от Одесос на сапунаря Епифан, датиран в V—VI в.[75] Вероятно сапунът доказва бързо своите предимства — дори Август има струпеи по тялото си от стъргане със стригила[76].

Гробна находка от Щайн, Холандия, датирана от 200 г.[77], поставя някои въпроси при тълкуването на комплексите със стригили от римска Тракия. Инвентарът включва чифт стригили от тип 1, нанизани на стригилодържател, както и бронзов съд, съдържащ сапунен разтвор. Тази малка ситула с почти сферично тяло, ниско кухо столче, капаче и привезло е добре позната от тракийски гробни комплекси със стригили. Наричана е пиксида[78], балсамарий, бронзово котле и дори арибал[79]. Базирайки се главно на стригилите, разкопвачите приемат, че съдът се използва за маслинено масло или пък за ароматизирана течност,[80] но не са правени лабораторни изследвания за съдържанието. Все пак връзката между стригалите и този тип метални съдове е факт, подкрепен с примери от Панония и румънска Добруджа[81]. В гробен инвентар от Одесос (дн. Варна) към стригили и такава ситулка се добавя и тропоморфен балсамарий[82]. Очевидно поне в този случай двата съда имат различно съдържание. Какво е то тогава за антропоморфните балсамарии? Смята се, че тези съдове се употребяват през I—III в.[83], но болшинството са датирани II—III в. В този смисъл звучи правдоподобно мнението на Корели, че всъщност тази форма балсамарии не се среща преди II в., защото липсва в Помпей[84]. От изследваната територия познавам 15 такива съда от гробни комплекси, отнесени към II—III в., като точно датираните от тях не преминават средата на III в. Датировката на едно от тези погребения[85] оборва мнението, че с времето дръжката на тези съдове става все по-дъговидно извита[86]. Общо е становището, че въпросните балсамарии не са правени с погребална цел[87]. Споровете се водят около тяхното съдържание: тамян или гъсти благовонни масла[88]. В българската научна литература е изказано твърдение в полза на „растително масло“, предназначено „по-скоро за намазване на тялото преди състезание, отколкото парфюм“[89], т. е. маслинено масло. От текста обаче става ясно, че изводът е повлиян в значителна степен от погрешната презумпция, че въпросното погребение от Кабиле[90] принадлежи на мъж, и то атлет, щом в него са открити стригили. Явно лабораторният анализ не е дал категоричен резултат, след като самите автори признават, че „не може да се каже със сигурност, дали е ароматизирано маслото (в съда — б. м.) или не“[91]. Видно е поне, че балсамарият не съдържа тамян. Що се отнася до самото погребение от Кабиле, наличието на три игли за коса, както и типът гробно съоръжение (двустъпална яма) подсказват, че кремираният индивид е по-скоро жена, отколкото мъж. Прави впечатление, че само един от тракийските антропоморфни балсамарии е снабден с тясно, цилиндрично устие[92], а всички останали имат на темето изрязан отвор с диаметър 2—4 см, покрит с капаче на шарнир. Съотношението е валидно и в общоимперски мащаб. Логично е предположението, че тази разлика е определена от нееднаква консистенция на съдържанието, отразяваща се и в различната вместимост — вариантът с цилиндрично гърло „поддържа“ постоянна височина от около 15 см, докато тази на съдовете с капаче варира между 7 и 21 см[93]. Допълнителна светлина върху проблема за връзката между тези съдове и стригилите хвърлят находките на глинени антропоморфни балсамарии. Смята се, че те също се появяват в Египет, като стават първообрази на металните изделия[94]. От проучваната област познавам два такива керамични съда. Единият е открит в гроб на 25—30-годишен мъж от некропола на Августа Траяна, датиран около средата на III в.[95], а другият — в гроб от Бутово, Павликенско, от II—III в.[96] Интересното в случая е, че първият е с капаче, а вторият — с тясно цилиндрично гърло, както и обстоятелството, че и в двата комплекса липсват стригили. Последното илюстрира незадължителния характер на връзката антропоморфни балсамарии — стригили. Не мога да посоча аналогичен пример с метална форма, но болшинството от бронзовите екземпляри са случайни находки. Споменатите погребения от Августа Траяна и с. Бутово подронват и твърдението[97], че металната форма служи само за тамян, а глинената — единствено за течни ароматични вещества. Очертаните зависимости обаче не са надеждна основа за прецизиране съдържанието на антропоморфните метални балсамарии, а оттам и на връзката им със стригилите. Необходими са еднозначни резултати от химически анализи като холандския.

За разлика от предримската епоха находките от стригили от императорския период са сравнително равномерно разпределени върху разглежданата територия (обр. 5). Картината отразява повсеместно и трайно проникване на античната физическа култура от класически тип в Тракия през I—IV в. До известна степен белите полета в Северна България са обясними с недостатъчна проученост на некрополите на големите центрове Рациария (край дн. с. Арчар, Вд), Ескус (край с. Гиген, Плевенско), Нове (4 км източно от Свищов), Дуросторум (дн. Силистра), Никополис ад Истум (край с. Никюп, Вт). Същевременно факт е, че броят на селищата от градски тип в Горна (българския дял) и Долна Мизия отстъпва на съответния в провинция Тракия, особено ако се вземе предвид, че Марцианопол (дн. Девня) и Никополис ад Иструм принадлежат на последната до края на II в. (193—197 г.). А наличието на стригили е белег за развит градски живот с необходимите палестри, бани. Неслучайно находките се групират (обр. 5) около и в урбанизирани селища, а липсват в райони, където такива отсъстват — Среден Искър, Средна Марица (между Филипопол и Хадрианопол), вътрешността на Добруджа. От друга страна, градовете в провинция Тракия, организирани по подобие на гръцките полиси, предлагат по-благоприятни условия за разнообразни спортни прояви, което показва и териториалното разпределение на съответните епиграфски и нумизматични паметници[98]. В този смисъл по-големият брой стригили в провинция Тракия е закономерна реалност. Заслужава да се отбележи фактът, че засега най-много римски стригили са известни от Одесос — 27 броя. Колкото и да е относителна, цифрата отразява етнокултурните предримски традиции на полиса в областта на физическата култура, допълва епиграфските и нумизматични данни, очертаващи го като водещ спортен център в разглежданата територия и период.

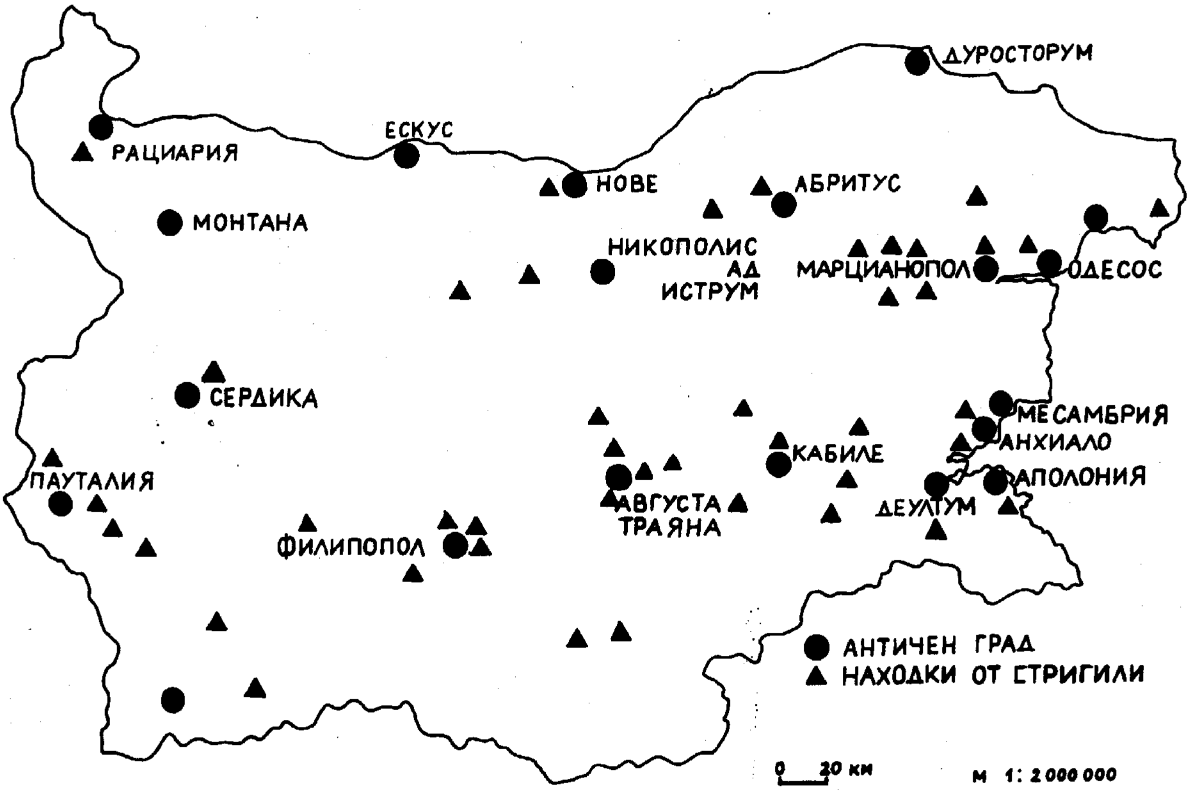

5

• *Обр. 5. Териториално разпределение на находките от стригили в римска Тракия (дн. България). Fig. 5. Répartition territoriale des trouvailles de strigiles en Thrace romaine (Bulgarie)*

Болшинството от стригилите в римска Тракия са открити в гробове на градски центрове или в могилни погребения от тяхната територия. И в двата случая те принадлежат на съответно по-малко или повече богати хора. Наличието сред инвентара им на мастилници и стилус допълва тяхната характеристика — образовани за своето време лица. Очевидно притежателите на стригили са част от имуществения и интелектуалния елит на тогавашното общество, живеещ в градовете. Само такива люде имат достатъчно свободно време и желание за физическо натоварване в палестрата или за тонизиращи хигиенни процедури в банята. Тук ще вметна, че нито един от тракийските гробни комплекси със стригили не може да се припише на активно спортуващо лице, т. е. на атлет. Нещо повече, считам, че е принципно невъзможно да се разграничи кога стригилите в дадено мъжко погребение служат за палестра и кога за баня, независимо от факта, че някои са украсени със символи на победата като съд с палмово клонче (табл. VI 18)[99]. Единствено при погребения на жени трябва да се допусне втората възможност, въпреки че някои автори и мозаечни изображения[100] от императорската епоха представят спортуващи жени. С други думи, пресилено е само по наличие на стригила в инвентара погребението да се приписва на мъж, и то атлет. Пример за подобно едностранчиво тълкуване е идентифицирането[101] на притежателя на подобен гробен инвентар от Бригецио (дн. Жони-Комаром, Унгария) като спортен треньор и бивш атлет. Едва ли е активен спортист и 55-годишният мъж с монголо-европеидни черти, погребан в края на II — началото на III в. със стригила в Августа Траяна[102].

Стригили са открити и в повече или по-малко сигурни гробове на лекари[103], между които и един ветеринарен[104]. Те не се отличават по нищо от останалите екземпляри. Могат да служат и в бита, и в медицинската практика на погребания. Единственото изключение засега е чифтът огромни стригили от Караново (обр. 3)[105]. От друга страна, отделни гробове със стригили, съдържащи бронзови лъжички-сонди и каменни плочки за стриване на вещества, са обявявани за лекарски. Всъщност предназначението на тези лъжички не може да бъде определено еднозначно[106]. Лъжичката може да служи за дозиране и смесване на съставки за козметични средства. Вероятно за тази цел я използва жителка на Августа Траяна[107] и знатна тракийка от земевладелската фамилия при Чаталка, Сз[108]. Възможно е да служи и за домашно приготвяне на лекарства — в античността няма аптекари и всеки нуждаещ се, както и самите лекари, сам може да си приготвя лекарства съобразно своите способности[109]. Лъжичката се използва и за отстраняване на чужди тела в ухото[110]. Аналогично стои въпросът и с предназначението на каменната плочка. Откривана е и в гробове на мъже и жени, придружена[111] или не[112] от лъжичката, но без никакви медицински инструменти. Наред с това е регистрирана като метална и в лекарско погребение[113]. Струва ми се, че тези два предмета не трябва да бъдат едностранно тълкувани като медицински, а оттук и съдържащите ги гробове като определено лекарски.

След статията на Иван Венедиков[114] се утвърди схващането, че сгъваемите метални столове принадлежат на пътуващи магистрати-съдии. Открити са и в девет гроба, съдържащи стригили[115]. Два от тях са лекарски[116]. Съмнително е техните притежатели, както и тракийската аристократка, погребана край с. Мъдрец, Сз[117], да са пътуващи съдии. Популярността на сгъваемия стол може да се обясни с неговото удобство. Очевидно струва скъпо, защото с едно-единствено изключение[118] се открива в богати плоски и могилни погребения.

Почти половината от стригилите в римска Тракия произхождат от тракийски комплекси. Това са богати могилни погребения от територията на градовете и предимно плоски, но и могилни гробове от техните некрополи. Макар и с по-скромен инвентар, втората топографска група също принадлежи на сравнително заможни траки, ако се съди по гробните съоръжения в дадения градски некропол. Както и през предримската епоха, стригили ползва тракийският имуществен елит, докато редовият общинник не възприема гръко-римската спортнохигиенна традиция. Това обяснява донякъде и липсата на свидетелства за тракийски спортисти през императорската епоха[119]. Все пак, макар и частично, тракийското общество по това време е в много по-голяма степен приобщено към античната физическа култура в сравнение с елинистическия период. Основната причина за този процес е наличието на развити градски центрове от полисен тип във вътрешнотракийските земи — резултат от урбанистичната политика на римските императори, особено от Траян насетне. Неслучайно болшинството от стригилите и разнообразието на техни форми се отнасят към II—III в. Находките от I в. от вътрешността на областта са открити в богати могилни погребения на тракийски аристократи-воини. Допускам, че тяхната приобщеност към гръко-римската физическа култура, а защо не и богатство, се постига по линията на сътрудничество с утвърждаващата се в района римска власт.

---

[1] П. Стоянов. Притурка. Хирургически инструменти. — ИВАД, V, 1912, с. 63.

[2] S. Dorigny. Strigilis. — Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Ch. Daremberg — M. Saglio, IV, 1918, p. 1533; G. Davidson. Corinth, vol. XIII. The miner objects. Princeton, New Jersey, 1952, p.181.

[3] S. Dorigny. Op. cit.

[4] Ibidem: P. Lisičar. Strigilis u našim zbirkama. — Ziva Antika (Skoplje), VIII, 1958, 1—2, 323—331; P. Lisičar. Rimski strigili iz ninskih i zadarskih grobova.— Diadora. Glasilo arheoeloškog muzeja u Zadru. Vol. 2, 1960—1961, Zadar, 1962.

[5] L. Popovič, D. Mano-Zisi, M. Veličkovič, B. Jeličič. Antička bronza u Jugoslaviji. Beograd, 1969, n. 58a; Л. Колесникова. Спорт в античном Херсонесе. Л. — М., 1964, рис. 1.

[6] Непубликувани материали ми предоставиха колегите: Т. Кънчева (Нова Загора), Б. Николова (Казанлък), Ел. Кесякова (Пловдив), М. Радева (Сливен), П. Павлов (Ловеч), Й. Атанасова-Георгиева и А. Николаева (Видин), Д. Хаджиева и Г. Кулов (Кърджали), Л. Стайкова (Кюстендил), А. Минчев (Варна), А. Ангелов (Девня), Ал. Милчева (София), Е. Дочева (София), Л. Слокоска (София), Ю. Божинова и И. Кулев (Благоевград), К. Калчев (Ст. Загора), Т. Иванов (Разград), Д. Аладжов (Хасково), Ст. Дамянов (София), Ив. Карайотов и Ц. Дражева (Бургас), М. Димитров (Балчик), З. Недялов (Шабла), П. Доневски (Свищов). Сърдечно им благодаря.

[7] E. Bonis. Emaillerte Palästre-Geräte aus Brigetio. — Folio Archelogica XIX. Separatum. budapest, 1968, 56.

[8] C. Danoff. Grabfund aus Warbovka in Nordbulgarian. — Archäologischer Anzeiger, III/IV, 1937, 339—347, Abb. 3.

[9] E. Bonis. Op. cit., S. 57; A. Radnoti. Gebrauchsgegenstände und Gegenstände aus Bronze. — In: Intercisa, II, Budapest, 1957, 228.

[10] L. Vagalinski. Roman bronze strigils and rings for them from Thrace (I—III c. AD). — Acta of the 12th International congress on roman bronzes. Nijmegen (in the press). T. I/15.

[11] E. Bonis, Op. cit., fig. 22/1, 2.

[12] Ibidem, p. 43.

[13] Чифт непубликувани стригили от гроб 384 на некропола на Августа Траяна. Информацията дължа на Кл. Калчев от ИМ — Стара Загора. Според погребалния обряд лицето е жена. Втора половина II в.

[14] Непубликувано могилно погребение на богата тракийка край с. Баничан, Гоцеделчевско, ИМ — Благоевград, инв. № 359—1.2, тук. т. VIII/23а; М. Мирчев. Три гробни находки край Варна. — ИНМВ, V, 1969, 223—232, гроб 2. По-малка е възможността лицето да е мъж.

[15] Източна крепостна стена на Нове I, квартал XXVI, квадрат 207, дълб. 4,20 м, юг 1,50м, запад 1 м, непубликувана, ГИМ — Свищов, инв. № 61, 21 см.

[16] V. Galliazzo. Bronzi Romani del Museo civico di Treviso (collezioni e muzei archeilogiei del Veneto). Roma, 1979, No 49/2, 3.

[17] Ibidem, No 49/1; L'archeologia racconta lo sport nell'antichita. Firenze, 1988 (Cantini Editore), No 13.

[18] L. Plesničar-Gec. Severno Emonsko Grabišče. Ljublana, 1972, grave 746, t. CCVIII/4, p. 152.

[19] Непубликувана, инв. № 2824, запаз. дълж. = 18см, врязан печат, гърбът на лъжицата е украсен с три надлъжни релефни линии.

[20] М. Ятаклъка, могила 1, погребение 1, непубликувана, ИМ — Кърджали, инв. № 637, запаз. дълж. = 22,5 см.

[21] Хр. Буюклиев. Тракийска могилна гробница

от с. Мъдрец, Сз. — РП, X, 1984, с. 13.

[22] Непубликувана, ИМ — Кърджали, инв. № 674.

[23] Г. Кузманов. Римски бронзови лампи от НАМ. — МПК, 1984, 1, тип 3.

[24] T. Szentleleky. Ancient Lamps. Budapest, 1969, No 282.

[25] Хр. Буюклиев. Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорско. — РП, 16, 1986, каталог 26.

[26] Хр. Буюклиев. Тракийска могилна гробница. Цит. съч., обр. 5.

[27] Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.). — Археология, 12, 1970, № 1, с. 2.

[28] G. Richter. Greek, Etruscan and Roman Bronzes. The Metropolitan Museum of Art. New York, 1915, No 861.

[29] Ibidem, NBN: 859, 860.

[30] A. de Ridder. Les bronzes antiques du Louvre. Tome II. Les instruments. Paris, 1915, No 1570, 1577.

[31] P. Lisičar. Rimski. Op. cit., fig. 4/2, 3 et 7/2.

[32] Ibidem, fig. 5/8.

[33] Ibidem, p. 210/4.

[34] D. Dimitrijevič, D. Gabričevič, D. Rnjak, J. Todorovič. Antički teatar na tlu Jugoslavije. Novi Sad, 1979, No 602.

[35] L. Popovič et al. Op. cit., No 278; S. Petru. Emonske Nekropole. Ljublana, 1972, grave 53.

[36] В. Герасимова-Томова. Епиграфски паметници от с. Пчеларово, Кж. — Ахридъ, I, 1978, 125—136.

[37] Хр. Буюклиев. Тракийски могилен. Цит. съч., № 107, т. II.

[38] Непубликувана, бронз, ГИМ — Балчик, неинвентирана, дълж. = 21,5 см.

[39] С материала се рапознах благодарение на колегата М. Димитров от ГИМ — Балчик, а информацията за монетата дължа на нумизмата В. Парушев от Добричкия исторически музей. Вж. и М. Димитров. Разкопки и проучвания в Балчик. — АОР през 1987. Благоевград, 1988, 209—210.

[40] B. Filarska. Szkla starozytne. Katalog. Warszawa, 1953, s. 167.

[41] Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenländer. Mainz am Rhein, 1974, No 302.

[42] Д. Николов. Тракийски колесници край Стара Загора. — Археология, III, 1961, № 3, с. 15.

[43] M. Bucovala. Vase antice de sticla la Tomis. Constanta, 1968, No 37; Gläser. Op. cit., No 455; Antike Gläser. Ausstellung im Antikenmuseum Berlin. Berlin, 1976, No 63; Н. Сорокина. Стекло из разкопах Пантикапея 1945—1959. — МИА, 103, 1962, с. 217, рис. 4.

[44] N. Toll. The Green Glazed Pottery. The Excavations at Dura Europos. Part I. Fasc. I. New Haven, 1943, p. 77.

[45] V. Barbu. Din necropolete Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romana. — SCIV, 22, 1971, No 1, p. 48.

[46] P. Alexandrescu. Necropola tumulara saparaturi 1955—1961. — Histria, II, Bucureşti, 1966, p. 196, 294, t. 98, tumulus 25/1.

[47] Antik bronzok Pautaliabol. Bolgar vendegkiallitas a Kjustendili muzeum anyagabol Timanyi muzeum. 1985 decembre — 1986 aprilis, No 59, 60; обр. 19 е с дълж. 14,8 см, а обр. 23 с д. 23,7см, като и двете са бронзови, гроб № 5 на ул. Катранлия. Образец 21 е ажурна дръжка на цяла бронзова стригила с обща д. 25,8 см, непубликувана, неизвестно местонамиране, АМ — Варна, инв. № 112849.

[48] В. Лахтов. Случаен наод на „Горица“ крај селото Лесковец, Охридско. — Situla, 4, 1961, fig. VII/1, s. 59.

[49] G. Boon. A richly inlaid strigil from the fortress bath, Caerleon. — The Antiquaries Journal, 60, 1980, 333—337.

[50] A. de Ridder. Op. cit., No 1582, 1583.

[51] Хр. Буюклиев. Тракийският . Цит. съч., № 306, т. 23, № 107, т. 11.

[52] S. Dorigny. Op. cit., fig. 6648.

[53] Д. Николов. Цит. съч., с. 13. Дължината на двете еднакви бронзови стригили (тук обр. 2) е 22,2 см и 21,8 см, ивн. № 1345/6. Третата е желязна.

[54] G. Richter. Op. cit., p. XVIII.

[55] Вж. бел. 53; К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Балчик. — ИВАД, V, 1912, с. 58/45, IX/5, 6 една бронзова и една желязна; гроб 384 от некропола на Августа Траяна, непубликувана информация, която дължа на разкопвача Красимир Калчев, археолог в ИМ — Стара Загора.

[56] Д. Николов. Цит. съч., 13; Ив. Карайотов. Могилни погребения в района на Нефтохимическия комбинат край Бургас. — ИМЮИБ, I, 1976, 55, обр. 6, АМ — Бургас, инв. № 2864, Ан. Ангелов. Могилна гробна находка от Марцианопол. — ИНМВ, 22, 1986, с. 65/7, табл. V/3; Г. Китов, П. Павлов. Траките в Ловешки окръг. С., 1980, с. 120, ГИМ — Ловеч, пол. инв. № 126. В публикацията е отбелязано неточно, че стригилите са от желязо с бронзови дръжки.

[57] Л. Гетов. Цит. съч., с. 4 и 6.

[58] B. Raev. Die Bronzegefässe der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Möesien. — Bericht der römisch-germanischen Kommission 58, 1977, S. 632, Aufmerkung 157.

[59] Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I—III в.) — ГСУ ФКНФ, 72, 1980, № 2.

[60] B. Raev. Op. cit., 11/2, 3.

[61] Непубликувани, инв. № 1143, 1144.

[62] Трите богати погребения са все още непубликувани цялостно. Описани са доста пестеливо от М. Кънчев. Към въпроса за медицинското обслужване в Новозагорско през къснотракийския период — Първи национален конгрес по история на медицината. Шумен, 1981, 89—92.

[63] Непубликувани. Негативът ми бе любезно предоставен от проф. Л. Гетов.

[64] J. E. Bogaers, J. K. Haalebos. Römische Funde aus Nijmegen (1979—1983). Ausstellung Regionalmuseum Xanten 23 März — 5 Mai 1986. Führer des Regionalmuseums No 23, Abb. 13.

[65] P. Lisičar. Strigilis. Op. cit., p. 329, fig. 3g.

[66] Непубликуван. Също се съхранява в ГИМ — Нова Загора. Добре запазен. Липсват следи от дълга употреба. Външни размери 29,6 × 17,8 см (с пластичната закопчалка 23,5 см). Плоската пластина е с деб. 0,3 см и шир. 1,8—2.

[67] G. Boon. Op. cit.

[68] Г. Китов, П. Павлов. Цит. съч., 1980, с. 20; ГИМ — Ловеч, археологическа експедиция „Асамус“ 1975, полеви инв. № 126, 127.

[69] Инв. № II 2816. Липсва почти цялата дръжка. Запазена дълж. 20 см. Лъжица: дълж. 15 см, шир. 1,1 (в основата) — 1,0 (коляното) — 0,75 см (при върха); дебел. на листа 0,2 (при основата) — 0,15 (върха); максим. дълбочина 0,8 (при коляното), върхът не е извит нагоре. От дръжката е останала част от долна плоска пластина с три дупчици, образуващи равностранен триъгълник — вероятно за нитове.

[70] Г. Китов, П. Павлов. Цит. съч., с. 22; Г. Китов, П. Павлов с колектив. Надгробни могили и селища край Смочан и Горан в Ловешки окръг. — АОР през 1986. Разград, 1987, 142—143.

[71] Възможно е бронзовата стригила от гроб на знатна тракийка в Анхиало (дн. Поморие) да е малко по-ранна. Погребението е датирано в края на I в. пр. н. е. — средата на I в. от н. е. За него вж. П. Балабанов. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало. — Археология, 1979, № 3, с. 29. За съжаление стригилата не е запазена нито графично представена. А би помогнала за изясняване на прехода от предримския тип стригили (табл. I/3) към разнообразните римски форми.

[72] Antik bronzok Pautaliabol. Op. cit., No 57. Гроб на Хисарлъка, ул. „Радослав Нотев“ 27. ИМ — Кюстендил, инв. № 484, дълж. 28,3 см, бронз. Датировката определям въз основа на стъклен балсамарий (инв. № 485) с паралели от III в.: M. Bucovala. Op. cit.,

No 85; B. Filarska. Op. cit., No 122. От друга страна, една от двете глинени лампи (инв. № 482) е тип от последната четвърт на III — средата на IVв. срв. Г. Кузманов. За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I—IVв.) по данни от НАМ — София. — Археология, 1981, № 1—2, обр. 4в.

[73] В. Лахтов. Цит. съч.

[74] Пак там, табл. VII/2. Гробовете са два и са открити случайно от местен жител. Прецизната датировка на фибулата дължа на колегата Е. Генчева от АИМ.

[75] В. Бешевлиев. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. — ИНМВ, XIX, 1983, № 110.

[76] Г. Светоний. Дванадесетте цезари. С., 1981, с. 93.

[77] J. E. Bogaers. Een Romeinse Askist uit Stein. — Publications de la Société historique et archéologique dans la Limburg, XCIV—XCV, 1958—1959, 197—207.

[78] B. Raev. Op. cit., No 97, p. 630.

[79] Ан. Ангелов. Цит. съч., с. 63, 64/3.

[80] Д. Николов. Цит. съч., с. 13. Съдът е украсен с релефни изображения на 12-те подвига на Херакъл; Ив. Карайотов. Цит. съч., с. 58. Въз основа на позлатената бронзова ситулка разкопвачът датира богато погребение в саркофаг на IIв. Такива съдове обаче са откривани и в комплекси от началото на III, докогато поне трябва да се вдигне горната хронологична граница на извършване на въпросното погребение. Срв. B. Raev. Op. cit., p. 630; Ан. Ангелов. Цит. съч., 64; М. Мирчев. Три гробни находки край Варна. — ИНМВ, V, 1969, гроб 2. Характерът на гробния инвентар — много балсамарни, огледало, липса на оръжие — навеждат на мисълта, че погребаният около средата на IIв. индивид е жена, без, разбира се, да е задължително, защото, макар и инцидентно, огледала се откриват и в мъжки гробове от императорската епоха.

[81] В гроб от Интерциса (в дн. Унгария), датиран в началото на IIIв. същият съд е съпроводен от две стригили. Подобна картина е регистрирана и в богато тракийско могилно погребение от IIв., разкрито на територията на Новиодунум (дн. Исакча, Румъния). Виж съответно: E. Bonis. Op. cit., p. 46, Abb. 20; G. Simion. Descoperiri noi pe teritoriul Noviodunenses.— Peuce, VI, 1977, Pl. X/1, IX/7, p. 130. Информативен по въпроса е и бронзов балсамарий с форма на седнало върху мех (?) негърче, държащо в дясната си ръка стригила, а в лявата — сферично съдче със столче, наподобяващо въпросната ситулка. Този антропоморфен балсамарий е открит в могилно тракийско погребение край с. Войводино, Пл, заедно с непубликувана бронзова стригила (НАМ — Пловдив, инв. № II-50). Подобен фигурален съд е датиран във IIв. — вж. Römisches im Antikenmuseum. Berlin, 1979, No 237.

[82] М. Мирчев. Цит. съч., гроб 2.

[83] K. Majewski. Brazowe balsamaria antropomorficzne w cesarstwie rzymskim. — Archeologia, 14, 1963, p. 125.

[84] L. Franzoni. Bronzetti Romani del Museo Archeologico di Verona. 1973, p. 212.

[85] Ан. Ангелов. Спасителни разкопки в м. Кабата край град Девня. АОР през 1987, Благоевград, 1988, с. 124г. Съдът не е публикуван. Погребението датира от първата половина на IIв., но след 119г.

[86] Д. П. Димитров. Могилна гробна находка от с. Странджа, Ямболско. — ИБАИ, VII, 1932—1933, с. 390.

[87] L. Franzoni. Op. cit., p. 212.

[88] K. Majewski. Op. cit., p. 125.

[89] Г. Золотович, А. Попов. Анализ на съдържанието на бронзов съд, намерен в тракийския могилен некропол при Кабиле. — В: Кабиле, I, 1982, 79—85.

[90] Л. Гетов. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. — В: Кабиле, I, 1982, могила III, гроб. 34.

[91] Г. Золотович, А. Попов. Цит. съч., с. 84.

[92] Ан. Ангелов. Спасителни. Цит. съч., гробница 23, непубликуван.

[93] Без дръжката и профилираното столче. Данните извлякох от каталога на K. Majewski. Op. cit.

[94] Д. Герцигер. Четыре фигурных сосуда из Ольвии. — Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 92.

[95] Гроб 273, непубликуван. Информацията дължа на колегата Кр. Калчев от ИМ в Стара Загора.

[96] Ив. Велков. Новооткрити старини. — ИБАИ, VIII, 1934, с. 456.

[97] Д. Герцигер. Цит. съч., с. 92.

[98] Л. Вагалински. Спортни сътезания и гладиаторски игри в тракийските земи (I—IVв.). Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научната степен „к. и. н." София, 1989, с. 5.

[99] Непубликувана, намерена на ул. „Батак" във Варна, АМ — Варна, инв. № II-2822, фрагментът на обр. 18 е с дълж. 22,5 см. Бронз. Горната пластина на дръжката е припоена към долната в основата на лъжицата. Като награда палмовото клонче се прибавя към венците по времето на Ал. Македонски. Украсата показва, че спортни мотиви се прилагат не само при тип2. Изобразеният кантарос на табл. III/7 също се вписва в кръга на атлетическите призове. За тази стригила вж. Н. Танчева-Василева. Новооткрита засводена гробница при с. Борисово, Ям. — ИМЮИБ, VII, 1984, с. 74/4, табл. V.

[100] G. Lukas. Der Sport im alten Rom. Berlin, 1982, fig. 63—64.

[101] E. Bonis. Op. cit., p. 58.

[102] Непубликувана информация, която дължа на Кр. Калчев.

[103] Стара Загора, м. Трите чучура, средата на IIв., непубликувано, желязна стригила, ИМ — Стара Загора, инв. № 1260; Банско, непубликувано, ИМ — Благоевград, инв. № 359-1.2. и 360—1.2., бронз, IIв., вж. т. III/7, 8; М. Кънчев. Към въпроса. Цит. съч., с. 90, гробница 2, края на Iв., три броя силно окислени железни стригили, завити в платно; Ан. Ангелов. Спасителни. Цит. съч., с. 124г, гробница 23, първа половина на IIв. (след 119г.), непубликувани, инв. № 8, Музей на мозайките — Девня, бронзови, еднакви, чифт, дълж. 26 и 27 см; Г. Тончева. Новооткрити гробници около Одесос. — ИВАД, XV, 1964, с. 52, обр. 4 (вж. тук табл. VI/16), около средата на IIв. В инв. книга на АМ — Варна, е записано, че стригила с инв. № II-1493 е открита през март 1961 г. при прокарване на водопровод в кв. „Левски", в гробница. Сведението съвпада с данните за гробница 1 от публикацията на Г. Тончева, където е открита бронзова стригила със същата форма и дължина, но с друг инв. № II-1495 и без отбелязана украса по лъжицата. Тези разлики са вероятно резултат на неоглеждане, затова приемам, че става въпрос за една и съща стригила; кв. „Беломорски", Пловдив, непубликувана, бронзова, НАМ — Пловдив, инв. № II-2, втора половина на I—IIIв.

[104] Л. Гетов, Ж. Попов. Гробни находки от Ямболско. — Археология, 1972, № 3, с. 51, II — първа половина на IIIв. Бронзовите клещи за кастриране са индефицирани от E. Künzel. Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunde der römischen Kaiserzeit. — Bonner Jahrbücher, 182, 1982, S. 124, Abb. 98.

[105] Вж. бел. 63.

[106] С. Финогенова. Античные медицинские инструменты. — СА, 1967, № 1, с. 160.

[107] Гроб 313, началото на IIIв., инвентарът включва и каменна плочка. Непубликувана информация, която дължа на Кр. Калчев.

[108] Хр. Буюклиев. Тракийският. Цит. съч., могила 7, кат. 398, втора половина на IIв. Инвентарът включва и мраморна плочка.

[109] Л. Фридлендер. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов. Часть I. Санкт-Петербург, 1914, с. 195.

[110] G. Richter. Op. cit., No 1753.

[111] Ан. Ангелов. Гробни находки от западния некропол на Марцианопол. — ИНМВ, 21, 1985, 55—62, гробници № 1, 2.

[112] М. Мирчев. Цит. съч., с. 224, обр. 2, заедно с желязна стригила, II в.; Хр. Буюклиев. Тракийският. Цит. съч., кат. 277.

[113] Заедно с обр. 3. Вж. бел. 62.

[114] Ив. Венедиков. Антични мобили в Тракия. — ИАИ, 24, 221—234.

[115] Хр. Буюклиев. Тракийският. Цит. съч., кат. 313; К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Цит. съч., № 85; вж. бел. 61; П. Балабанов. Цит. съч.; могилно (?) погребение край с. Стамово, СЗ, м. Долап Чукуру, със стригили инв. № 598 в ИМ — Стара Загора. Информацията дължа на археолога Д. Янков от Ст. Загора; Д. П. Димитров. Цит. съч., 386—393; непубликувано погребение между селата Граф Игнатиево и Динк, Пл., със стригила инв. № II-263 в НАМ—Пловдив; Ан. Ангелов. Могилна. Цит. съч., 63—66; Могилно погребение на богат трак от II в. край с. Избул, Шн (доклад на Г. Китов, изнесен на 10. 12. 1991 г. на научна конференция в памет на Ст. Дамянов).

[116] Вж. бел. 61; К. и Х. Шкорпил. Цит. съч.

[117] Хр. Буюклиев. Тракийска могила. Цит. съч., № 46.

[118] Д. Овчаров. Тракo-римски некропол до Търговище. — Археология, 7, 1965, 34—43, погребение III.

[119] Л. Вагалински. Цит. съч., с. 6.

Strigiles de l'époque romaine sur le territoire de la Bulgarie contemporaine

L. VAGALINSKI

(Résumé)

On a utilisé 140 strigiles la bonne moitié desquels n'est pas publiée. La plupart d'eux fut découverte dans des ensembles sépulcraux.

On a distingué en détail la forme préromaine (t. I/3) de la romaine (I—III s). Le type 1 (t. V, VI), le plus répandu avec une anse de plaque forgée avec section frontale demi-circulaire ou „d'une forme de rail" qu'on date au Ier—IIIe s. Les anses épaisses du type 2 (t. III, IV) imitent le bâton d'Héraclès — IIe—IIIe s.Il y a des analogues en Pannonie. Le type 3 a une anse épaisse d'une plaque fragile carrée (t. VII/20, 22 23 A) avec une courte fente dans l'extrémité de derrière, achevante par une tête animale — IIe—IIIe s. Le contour du type 4 (t. I/1, 2, 4 et t.II) copie le délinéament des strigiles préromains. On le date au Ier s. Certains représentants du type 4 furent probablement produits en Italie. Le nombre de formes hybrides (t. VII/19, 21, 23) rapportées vers le IIe — IIIe s. est considérable.

Sur les strigiles du Ier s. il n'y a pas d'ornementation ou bien elle est réduite jusqu'aux lignes en relief, tandis qu'au IIe—IIIe s. l'ornementation est gravée et plus diversifiée. On n'observe pas de dépendance marquée entre la forme et l'ornementation des strigiles.

Uniquement dans les ensembles du Ier s., les strigiles dans une garniture sont au nombre de 4 et ils sont même identiques. Durant le IIe—IIIe s. leur nombre est 1—2, rarement 3, et pourtant parfois ils ont une morphologie différente.

A la différence de la période hellénique, maintenant les strigiles en bronze prédominent en quantité sur ceux de fer. Parfois, des exemplaires faits des deux métaux sont réunis dans une même garniture. La sélection ne dépendait pas des possibilités financières du consommateur.

Relativement anciens (Ie—IIe s.) sont les strigiles composés de deux parties avec des cuillères en bronze et des anses en fer. Deux d'entre eux (fig. 3) furent employés pour les buts de médecine.

Les exemplaires sûrement datés peuvent être inclus dans la période du temps de Tibère — le dernier quart du IIIe s.

On a examiné les parallèles entre les strigiles et certains récipients en bronze.

La répartition territoriale relativement régulière des trouvailles (fig. 5), reflète une pénétration durable et de la culture physique ancienne de type classique d'abord par voie de collaboration militaire-politique avec le pouvoir romain s'imposant au Bas-Danube (pour des trouvailles du Ier s. à l'intérieur de la Thrace) et plus tard, comme résultat de l'urbanisation de la région.

Le strigile ne porte pas d'information synonyme sur le sexe et l'occupation de son propriétaire. Les propriétaires furent membres de l'élite intellectuelle et de l'élite des biens (parmi l'inventaire on découvre souvent un encrier et un stylo), habitants des villes.

Presque la moitié des exemplaires appartenait aux notables thraces. Ainsi qu'à la période hellénique ancienne, des gens ordinaires de la commune thrace n'acceptaient pas la tradition hygiénique gréco-romaine.

Светилище и некропол до ранпохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко

КАТЯ МЕЛАМЕД

Върху източния склон на един рид, наречен Църковен, в околностите на с. Нова махала, община Батак, от няколко години се проучва християнски манастир[1]. Основан в края на IV в. от новопокръстеното местно планинско население, той е опожарен през VI, възстановен около края на X и отново опожарен през XII в. След това мястото е изоставено. Остава да действува върху развалините параклис докъм XVII в.

Ридът завършва с плато на около 180 м западно от постройките. Културният пласт върху него е с много широки хронологически рамки — от късния енеолит до началото на VII в. В южния му край е разположено светилище (обр. 1). То представлява съоръжение с кръгла форма с диаметър 2,40 м, изградено от вертикално забити в земята плочести камъни с неправилна форма. Подовото ниво е от жълта добре трамбована пръст на около 0,25 м под най-високата точка на ограждащите го камъни. От външната страна, изглежда, е съществувал малък насип, изпълняващ укрепителна функция. Нивото на скалата е с около 0,10 м по-ниско от пода. Явно това съоръжение се е откроявало добре спрямо околния терен. Никъде не личи вход. В южната част на кръга има огнище с диаметър 1,0 м. Оградено е с ломени камъни и плочи. То има полукръгла форма и е отворено на север. В горелия пласт изобилствува обгорена битова керамика. На изток от светилището, в площта до ръба на платото — на около 5 м в насипа, без никакъв ред, се откриха десетина съда — цели купи, кани, чаши с три или две дръжки, 2 светилника и гърне. Те се датират между края на IV и VI в. Съдовете са оставяни направо върху земята, най-вероятно с някаква жертвена храна, във всеки случай безмесна, защото липсват каквито и да било животински кости. Предварително за тях не се е приготвяло никакво съоръжение — площадка, яма или нещо подобно. Няма и следи от огън по тях. Изключение правят двата светилника, възможно е нещо в тях да е горяло.

Върху същото плато е вкопан и некрополът (обр. 2), който можем да свържем с един от периодите на съществуване на манастира. Проучени са 19 еднотипни гроба[2]. Те са разположени без видим ред, но никога не се застъпват или по някакъв начин нарушават един друг. Три двойки гробове са доближени силно и покрити общо с каменни струпвания. Гробовете са старателно облицовани с големи каменни плочи. Само един е постлан с плочи, повечето от останалите са вкопани в меката разлагаща се скала, която им служи за под. Покрити са също с плочи — по-често обаче се срещат плътни струпвания от дебели, цели или парчета плочи или дялани камъни, застъпващи се или нахвърляни в два-три реда. Ориентирани са изток—запад, с незначителни отклонения на север. Размерите им са различни, съвсем допустимо в зависимост от починалия. Според това може да се предположи, че някои са били предназначени за деца (обр. 3). Във всички гробове липсват скелети или каквито и да било следи от кости. Понякога в западната част на камерите се откриват едри въглени. Няма обаче никакви следи от опалване на гробовете. Освен това по-ранният културен пласт е обилно наситен със следи от пожари. В четири от тях се откриха съдове, поставени цели в източната, западната част на камерите или по средата, т.е. ако ги съобразим с положен мъртвец

● *Обр. 1. Светилището (поглед от изток). Fig. 1. Le sanctuaire (vue de l'est)*

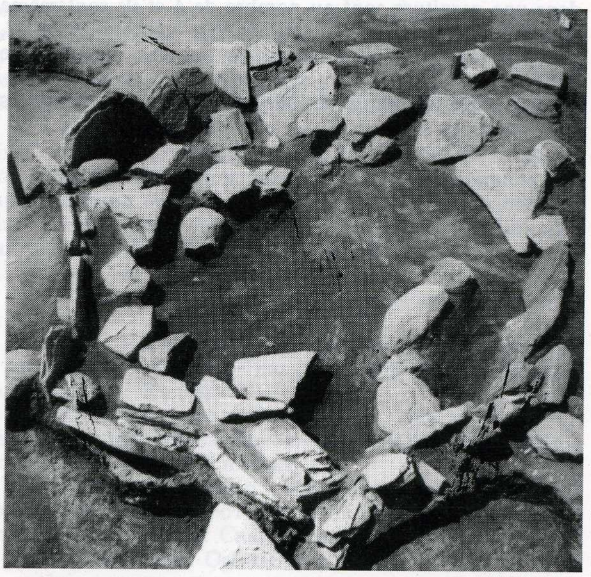

1

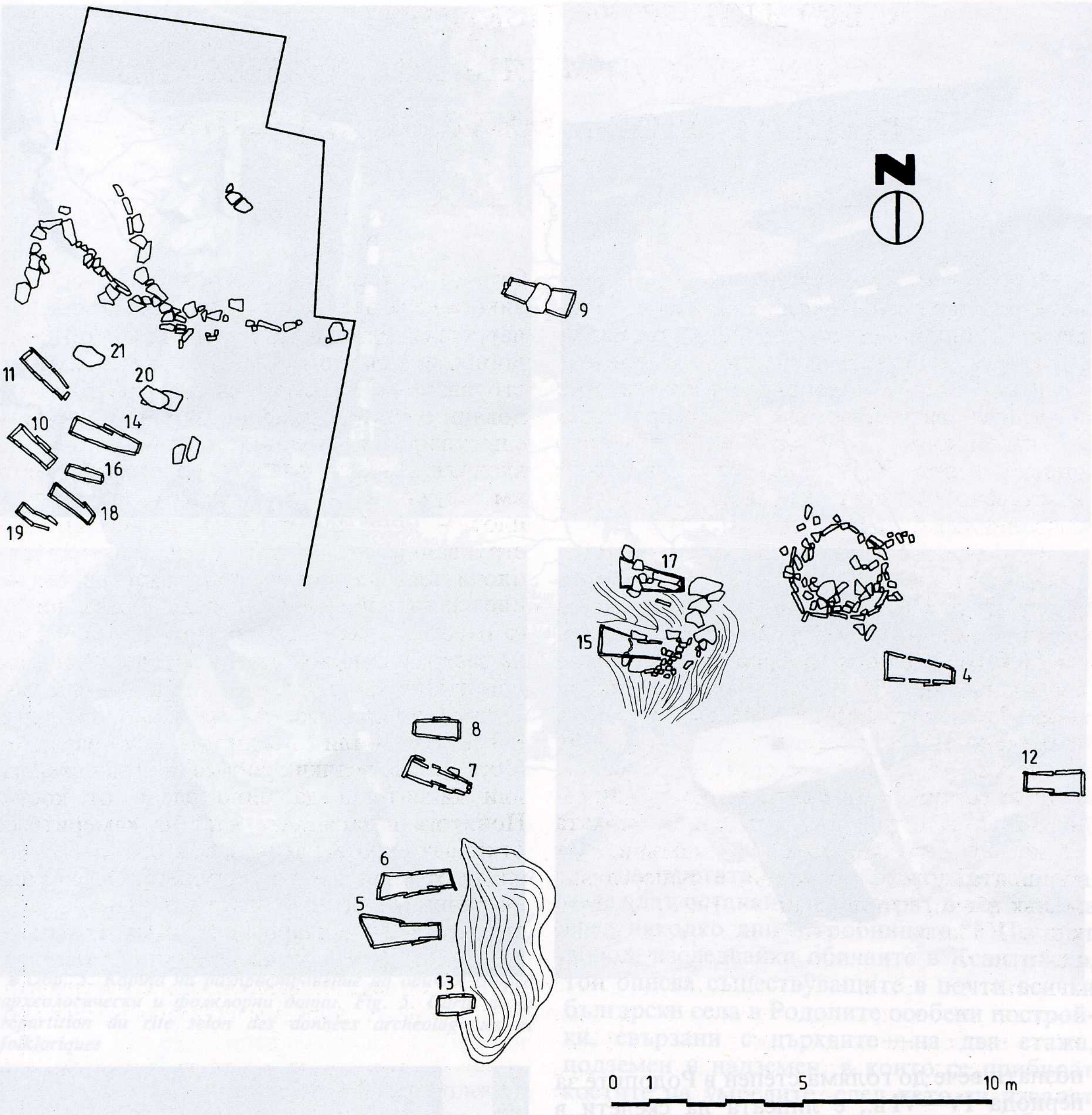

2

● *Обр. 2. План на некропола. Fig. 2. Plan de la nécropole*

— около главата, ходилата или таза (обр. 4). Съдовете са само за пиене, чаши с три дръжки или кани, очевидно вносни за района, скъпи, точно датирани към края на IV—V в.[3] Три от гробовете бяха открити интактни и можа да се направи наблюдението, че при последното си затваряне те са били съвършено празни, старателно изчистени и заравнени, без никакъв насип. В останалите случаи очевидно пръстта се е свлякла и запълнила камерите поради разместване на покривните плочи през годините.

Това са основните видими характеристики на един погребален обред, сравнително труден за идентифициране. Намерените in situ съдове поне точно го датират — от края на IV до средата (най-малко) на V в. По тази причина можем да свържем некропола с началния период от съществуването на манастира, от самото му основаване и да определим обреда като раннохристиянски. Въпросите обаче относно етническата му принадлежност, както и историческите и социологическите детерминанти, довели до неговото формиране, са далеч по-сложни.

Разпространение на обреда (обр. 5): Начинът, по който са направени гробовете, е широко познат в Родопите (в частност) за много продължителен период от време и не носи етническа или религиозна характеристика. Същото се отнася и до въглените и поставянето на съдове в гроба[4]. Това, което отделя некропола край Нова махала като погребален комплекс, различен от другите,

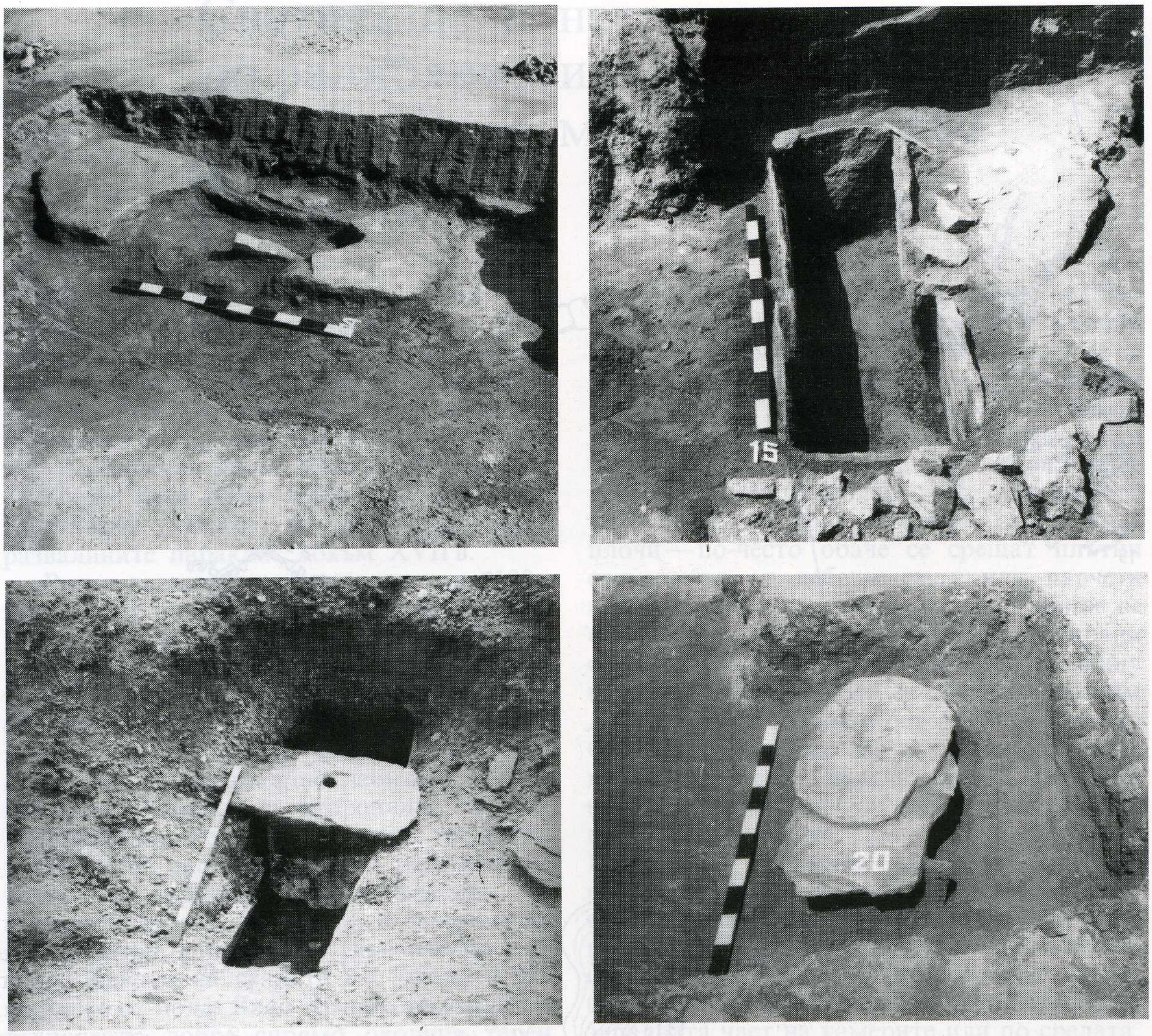

3

познати вече до голяма степен в Родопите за периода IV—VI в., е липсата на скелети в гробовете. Досега са проучени още два некропола със същия обред — грижливо изградени каменни гробове, без скелети в тях и със съдове наоколо. От обхождания са известни допълнително няколко гроба.

Първият е около с. Рибново, Благоевградско, в последните склонове на Западните Родопи, към долината на Места[5]. Разкопани са 17 гроба. Разликата е единствено в отсъствието на съдове вътре в камерите. Датиран е към IV—V в. на основание на значително количество съдове, откривани цели в насипа около гробовете, и една колективна монетна находка от втората половина на IV в.

Другият е край крепостта Момино кале до с. Скобелево, Пловдивско. В гробовете също липсват съдове, но около тях изобилстват фрагменти, които датират некропола към края на IV—V в. Няколко цели

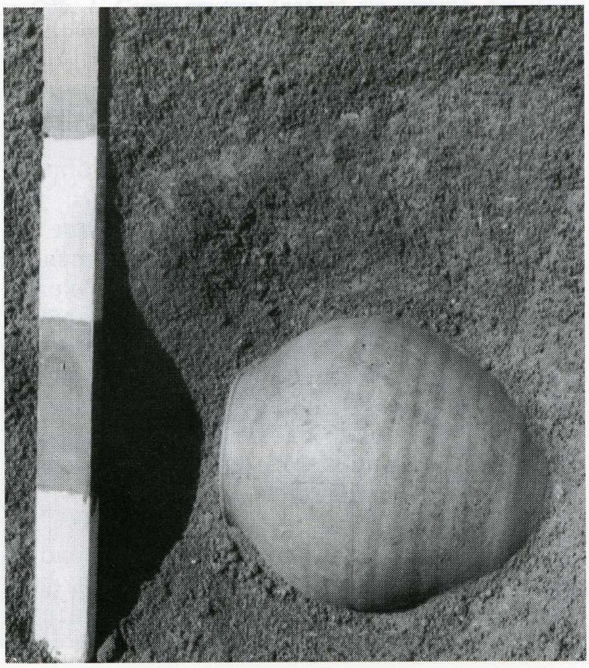

4

5

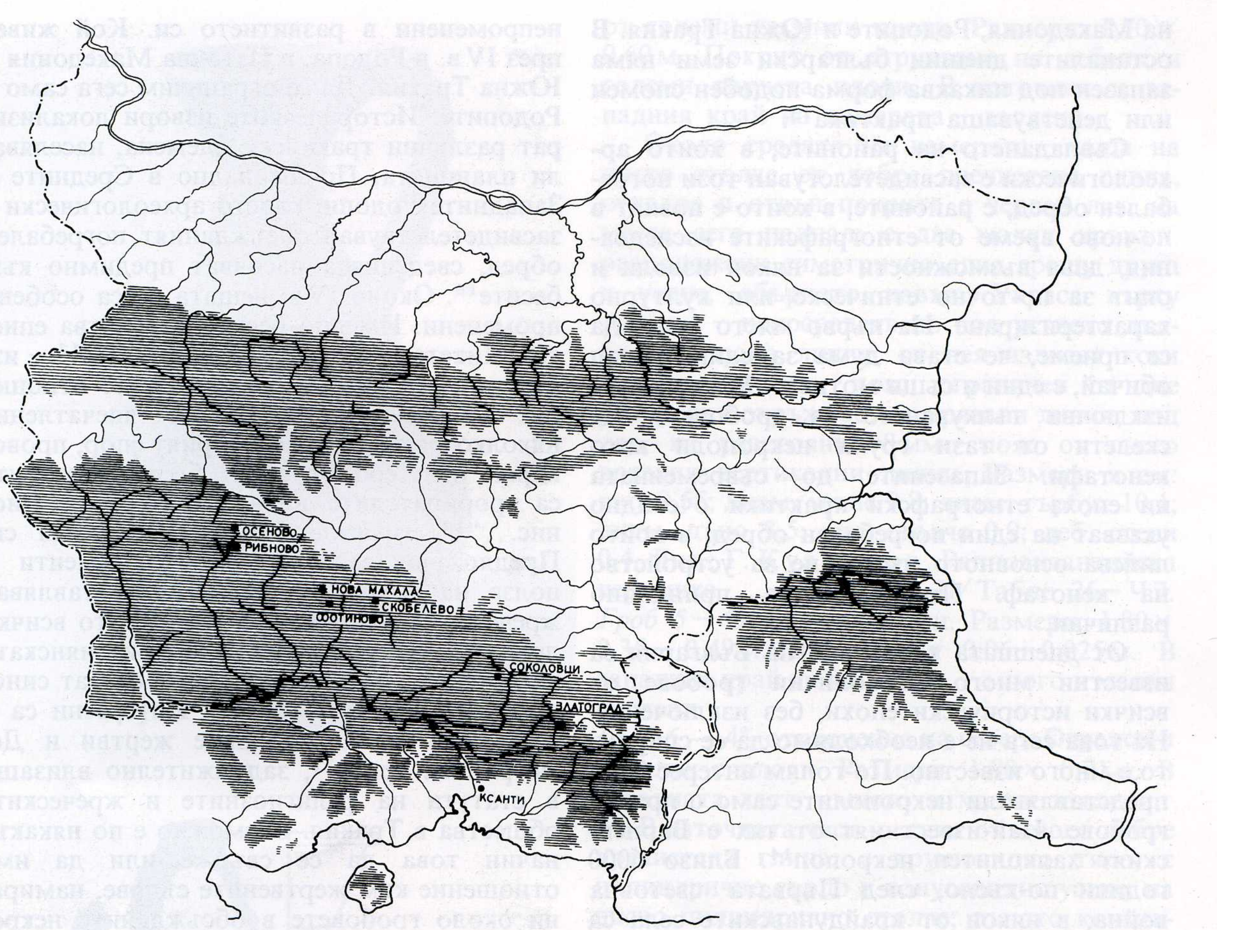

- *Обр. 3. Гробове от некропола. Fig. 3. Tombes de la nécropole*
- *Обр. 4. Кана от гроб 12, поставена в западния му край. Fig. 4. Broc de la tombe 12, posé dans son extrémité occidentale*
- *Обр. 5. Карта на разпространение на обичая според археологически и фолклорни данни. Fig. 5. Carte de la répartition du rite selon des données archéologiques et folkloriques*

съда са открити върху покривните плочи[6].

При обхожданията на Експедиция „Родопи'86" в м. Сливата край с. Фотиново, Пазарджишко, беше регистриран некропол. Гробовете бяха изградени по вече описания начин, голяма част от тях сега са разрушени. В насипа наоколо липсваха кости или керамични фрагменти. Експедицията разчисти два гроба, и двата без скелети. В източния край на единия, на дъното, се откри бронзова тока за колан, датирана към III—IV в. и с аналогии от други обекти в Тракия[7].

Така сега обсъжданият погребален обред е разпространен в западните части на провинция Родопа.

Съществуват различни етнографски извори, които имат отношение към подобен погребален обред. През 1887 г. Стойо Шишков, изследовател и отличен познавач на Родопите, разказва за района на Златоград: „... на третата година разкопават гроба, изваждат останките и ги турят в черквата, а след няколко дни в гробницата."[8] По друг повод, изследвайки обичаите в Ксантийско, той описва съществуващите в почти всички български села в Родопите особени постройки, свързани с църквите — на два етажа, подземен и надземен, в които се прибират костите на умрелите, след като ги извадят от гробовете им 3 години след погребението. Тези здания се наричат гробници и „постоянно палят свещи и кандила в тях"[9]. Доскоро такава гробница-костница е действувала до църквата в с. Осеново, Благоевградско — костите на починалите се изваждали 5 г. след погребението, умивали се с вода и се прибирали[10]. Подобен обичай е регистриран и в Средните Родопи[11]. Във връзка със съхраняването на костите в общи гробници е важно да се отбележи, че след третата година гробът, който и без това нямал траен паметник, преставал да бъде грижа на близките на починалия и около него повече не се извършвали поминални обреди.

Съвсем същият обичай, наречен „равнение на гроба", е практикуван доскоро в с. Соколовци, Смолянско[12]. В различни варианти изследвачът му го открива в Източна Македония, Родопите и Южна Тракия. В останалите днешни български земи няма запазен под никаква форма подобен спомен или действуваща практика[13].

Съвпадането на районите, в които археологически е засвидетелстван този погребален обред, с районите, в които е познат в по-ново време от етнографските изследвания, дава възможности за някои изводи и опит за по-точно етническо или културно характеризиране. На първо място може да се приеме, че става дума за един и същ обичай, с едни и същи мотиви. Освен това се изключва тълкуването на гробовете без скелети от тази група некрополи като кенотафи. Запазените до съвременната ни епоха етнографски практики очевидно указват на един погребален обред, в който липсва основното изискване за устройство на кенотаф. Подбудите са принципно различни.

От днешната територия на България са известни много символични гробове от всички исторически епохи, без изключение. На това сега не е необходимо да се спирам, то е много известно. По-голям интерес биха представлявали некрополите само с празни гробове. Най-известният от тях е Варненският халколитен некропол[14]. Близо 6000 години по-късно, след Първата световна война, в някои от крайдунавските села са устроени цели гробища — кенотафи, в памет на незавърналите се войници[15]. Тези толкова разновременни примери избрах, за да подкрепя един от основните моменти в начина си на работа — при опита да се идентифицира — културно, етнически, социално и пр. погребалният комплекс, трябва преди всичко да се отделят от него общочовешките универсалии, които не подлежат на по-точно дефиниране. В такъв смисъл направените етнографски изследвания са непълни — щеше да е още по-полезно да се отбележи дали всички, поне от точно споменатите села, практикуват „равнение на гроб“ или само отделни семейства, родове или по друг начин обособени групи от хора. За съжаление не разполагаме сега с такава социологическа информация.

Разполагаме всъщност с приблизително точна датировка и сравнително ясно очертан географски район, в който археологически е засвидетелстван един погребален обред, запазен докъсно в етнографските извори, в рамките на една и съща религия. Това предполага, разбира се, не само и не толкова историческа приемственост, колкото запазване на традициите на едно население, сравнително етнически или културно непроменени в развитието си. Кой живее през IV в. в Родопа, в Източна Македония и Южна Тракия? Да се ограничим сега само в Родопите. Историческите извори локализират различни тракийски племена, населявали планината. По-специално в Средните и Западните Родопи, където археологически е засвидетелствуван обсъжданият погребален обред, сведенията насочват предимно към бесите[16]. Около IV в. нещата не са особено променени. Именно бесите покръства епископ Никета от Ремесиана (366 – 414)[17] – изглежда последни от траките. А по отношение на бесите ми правят впечатление няколко факта. Първо, старият спор, провокиран от Херодот с „...беси от сатрите са прорицателите в светилището на Дионис...“[18] изглежда все по̀ към края си. Предложени са убедителни аргументи в полза на тезата, че бесите представляват жреческо общество, а не племе като всички други[19]. Второ, от IV в. в християнската историческа литература бесите стават синоним на траките въобще[20]. Интересни са и сведенията за безкръвните жертви и Деметрината храна[21], задължително влизащи в статута на религиозните и жреческите общества в Тракия. Възможно е по някакъв начин това да се свърже или да има отношение към жертвените съдове, намирани около гробовете в обсъжданите некрополи, а и на платото край Нова махала и към пълното отсъствие на животински кости.

Все още мотивите за тази погребална практика не ми са известни. Във всеки случай те трябва някъде да са запазени във фолклора или митологията. Най-вероятно причините са създадени още в езическо време. В ортодоксалния християнски погребален канон тази практика не е регламентирана. Нейната жизненост обаче я вписва, както и много други, в християнството. То пък от своя страна я узаконява – и чрез правилата на църковните събори, например 30 правило на VI Вселенски Цариградски Трулски събор от 692 г. „Да бъдат спазени обичаите на всяка църква“[22], и чрез съчиненията на своите апологети. Интересен в това отношение е един цитат от Тертулиан (160 – 220): „Ако нещо и да не е определено писмено, а пък се пази навсякъде, значи, че то е утвърден обичай, който е основан на предание... Преданието важи като основа, обичаят – като потвърждение, а вярата като страж.“[23]

Този постулат освен всичко друго потвърждава и правилността на избрания подход за изследване на духовната култура.

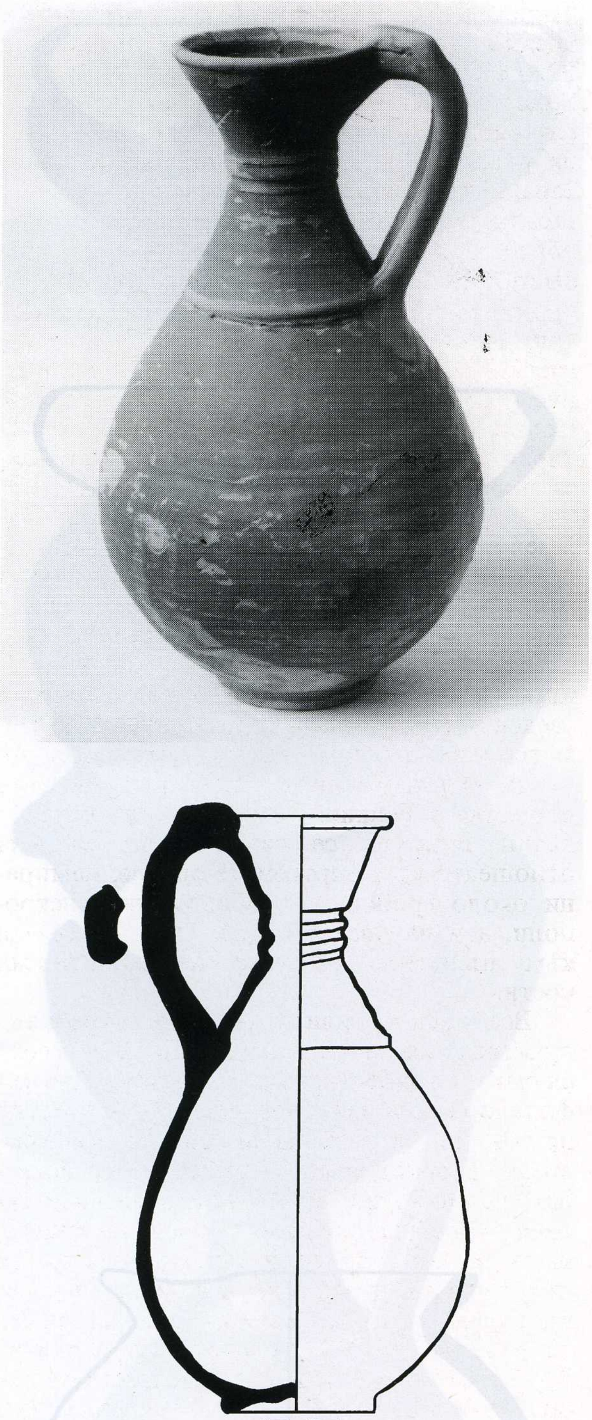

6

• *Обр. 6. Кана от гроб 12. Fig. 6. Broc de la tombe 12*

Каталог на гробовете

Всички гробове са ориентирани изток – запад, в каталога са отбелязани само отклоненията. Дълбочина от съвременния терен – 0,30 – 0,50 м. Навсякъде липсват скелети.

Гроб 4 — 5°, отклонение на север. Ограден от големи каменни плочи. Размери: 1,70 × 0,60 м. Покрит от струпване на дебели и големи парчета плочи. В източния и западния край на камерата – въглени.

Около средата на камерата – чаша на ниско столче от добре пречистена глина, отвътре и отвън покрита с червен лак, на места сега паднал; с две малки дръжки, разположени симетрично една срещу друга и устие, обърнато навън. Украса върху търбуха – непосредствено под устието дълбоко врязана линия, от нея излизат коси линии, под тях – пояс, ограничен от две успоредни окръжности с врязани линии, под тях, на разстояние 8 мм – пояс от гъсто врязани вертикални линии. Размери в см: вис. 9,65; диам. устие 9,8; диам. търбух 10,1; диам. дъно 3,5; вис. столче 0,9; деб. стени 0,4. Лит.: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика..., Чаша Тип II/Табло 26 – Ч 7.

Гроб 5 – Ограден с плочи. Размери: 1,80 × 0,35 – 0,49 м. Деб. плочи 0,06 – 0,025 м. В западния край на камерата – много и малки въглени.

Гроб 6 — 4°, отклонение на север. Ограден и постлан с плочи. Размери: 1,80 × 0,71 м. В западната част – много и малки въглени.

В източната част — кана от много добре пречистена глина; с крушовидно тяло, с цилиндрично гърло и конусовидно устие; на ниско цилиндрично столче; дъното конкавно. Неравномерно покрита с червен лак. Устието със скосен навътре ръб. От външната страна върху шийката – 5 успоредни врязани линии; в основата на шийката – изпъкнал ръб, успореден на линиите, от който се издига дръжката, плоска, с елипсовидно сечение, по цялата дължина с широка врязана линия, завършва непосредстено при устието. От горната част е оформена правоъгълна пъпка, вдлъбната по средата. Целият търбух е украсен с широки плитки хоризонтални врязани линии. Размери в см: вис. 29; диам. устие 8,7; диам. търбух 16,5; диам. дъно 8,9; вис. столче 0,9; шир. дръжка 2,8; деб. стени 0,7. Лит.: Г. Кузманов. Кани Тип I.

Отдясно посредата – чаша с три дръжки, подобна на тази от гроб 4. Съдът е явен брак – устието е деформирано, върху търбуха на две места – вдлъбнатини, направени преди изпичането. Размери в см: вис. 9; диам. устие 8,6 × 7,7; диам. търбух 9,9; диам. дъно 3,55; вис. столче 0,75; деб. стени 0,5. *Гробове 5* и *6* – покрити общо от големи каменни плочи. Така оформената пощадка има размери 2,2 × 2,2 м, от северната ѝ страна – обмазка от глина (деб. 0,02 – 0,05 м) – огнище? Размери: 0,40 × 0,60 м. В него само дребни нехарактерни фрагменти керамика. Липсват кости.

● *Обр. 7. Кат. № 1. Fig. 7. No 1 de catalogue*
● *Обр. 8. Кат. № 2. Fig. 8. No 2 de catalogue*

Гроб 7 — 5°, отклонение на север. Ограден с плочи. Размери: 1,90 × 0,45 м.

В източната част – кана, натрошена на ситно.

По средата – чаша с три дръжки, подобна на тази от гроб 4; покритието от лак е оранжево на цвят; столчето — биконично; липсва украса. Размери в см: вис. 7; диам. устие 8,2; диам. търбух 9,65; диам. дъно 3,3; вис. столче 1,2; деб. стени 0,3.

Гроб 8 – ограден с плочи. Размери 1,27 × 0,31 м. Без инвентар.

Гробове 7 и 8 – общо покрити с плочи, с размери 2,10 × 1,85 м.

Гроб 9 – ограден с плочи. Покрит с каменно струпване.

Гроб 10 ограден и покрит с плочи. Размери: 1,56 × 0,46 м.

Гроб 11 – ограден и покрит с плочи. Размери 2,0 × 0,34 м. В насипа и в източния край – едри въглени.

Гроб 12 – ограден с плочи. Покрит с каменно струпване. Вкопан в скалата. Размери: 1,39 × 0,36 – 0,26 м. В насипа – едри въглени.

В западната част – кана, подобна на тази от гроб 6. Размери в см: вис. 23,8; диам. устие 6,9; диам. дъно 6,0; диам. търбух 13,0; Обр. 6.

Гроб 13 – от юг и запад облицован с тънки плочи. От изток вкопан солидно в скалата. Северната стена липсва. Размери: 0,85 × 0,38 – 0,26 м.

Гроб 14 ограден и покрит с плочи. Вкопан в скалата. Размери: 1,65 × 0,40 м. В източния край, на дъното – нахвърляни без ред няколко парчета плочи.

Гроб 15 – ограден с плочи. Покрит с каменно струпване. Вкопан в скалата. Размери: 1,58 × 0,47 м. В насипа – няколко въглена.

Гроб 16 – ограден с плочи. Вкопан в скалата. Размери: 0,90 × 0,27 м.

Гроб 17 – ограден и покрит с големи плочи. Вкопан в скалата. Рамери: 1,21 × 0,50 м.

Гроб 18 – ограден и покрит с плочи. Опира в скалата. С малък насип. Размери: 1,20 × 0,30 м. В западната част струпани на дъното няколко малки парчета от плочи.

Гроб 19 — ограден и покрит отчасти с плочи. Вкопан в скалата. Размери: 1,22 × 0,37 м.

Гроб 20 ограден и покрит плътно с плочи. Вкопан в скалата. Размери: 0,60 × 0,25 м. Няма насип.

Гроб 21 – ограден и покрит плътно с плочи. Вкопан в скалата. Размери: 0,55 × 0,25 м. Няма насип.

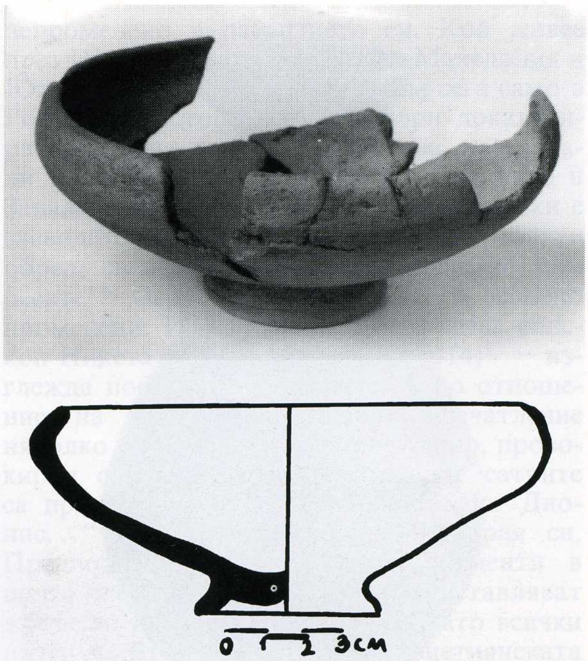

7

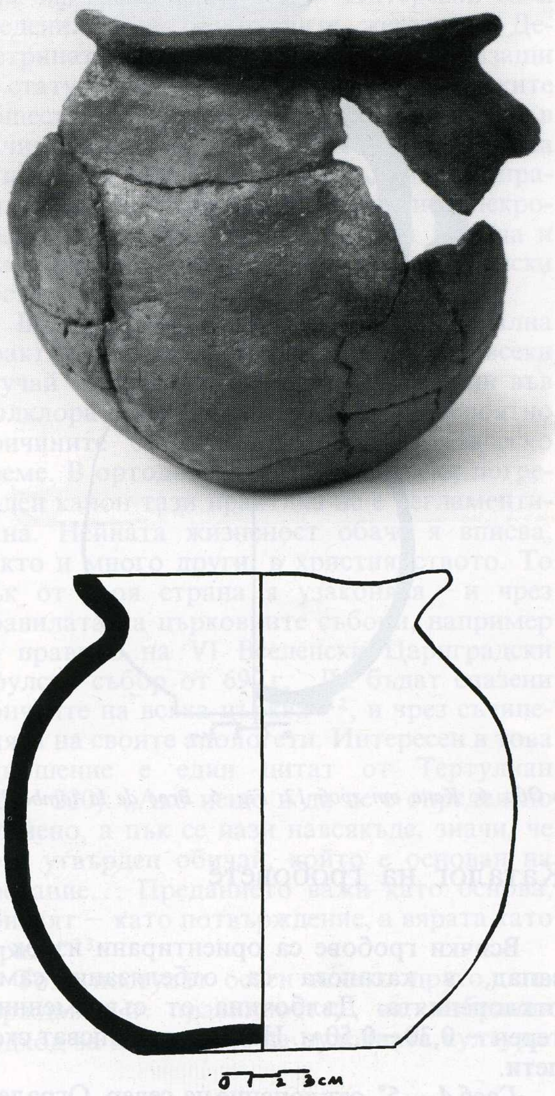

8

● *Обр. 9. Кат. № 3. Fig. 9. No 3 de catalogue*
● *Обр. 10. Кат. № 4. Fig. 10. No 4 de catalogue*
● *Обр. 11. Кат. № 5. Fig. 11. No 5 de catalogue*

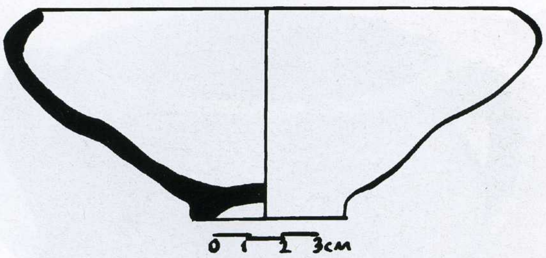

9

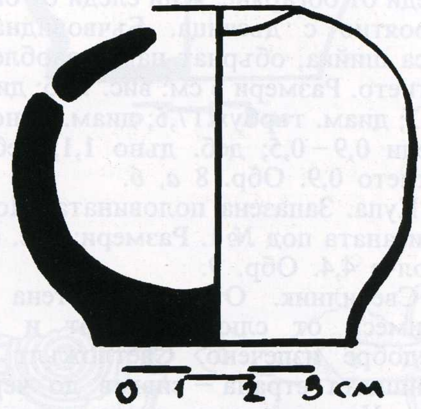

10

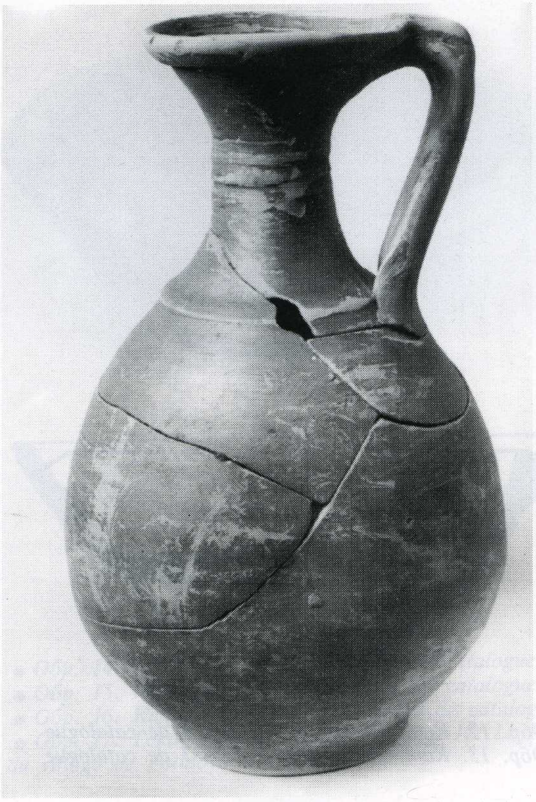

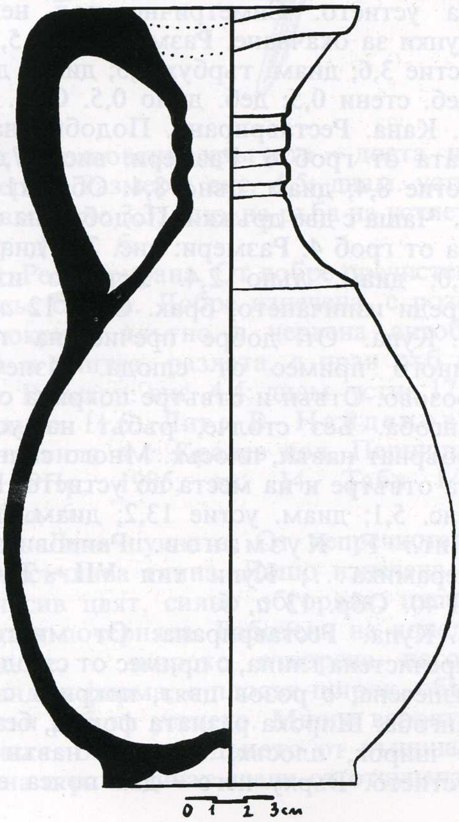

11

Каталог на жертвените съдове между гробовете

1. Купа. Реставрирана. От добре пречистена глина, с парченца слюда. Изпечена до червен цвят. На места личи ангоба. Ломът със сив цвят. Ръбът на устието е леко завит навътре, прав. Кръгло конусовидно столче. Размери в см: вис. 5,4; диам. устие 12,0; диам. тяло 13,3; диам. дъно 4,9; вис. столче 1,1; деб. стени 0,6. Обр. 7 *а, б.*

2. Гърне. Запазена половината, реставрирано. От лошо пречистена глина с примеси от слюда и дребни камъчета. Неравномерно изпечено – от тъмносиво до бледорозово. Работено на ръка. От вътрешната страна – следи от обгаряне, ясни следи от оглаждане, вероятно с дъсчица. Бъчвовидна форма, къса шийка, обърнат навън заоблен ръб на устието. Размери в см: вис. 16,5; диам. устие 12,3; диам. търбух 17,5; диам. дъно 8,6; деб. стени 0,9 – 0,5; деб. дъно 1,1; деб. ръб на устието 0,9. Обр. 8 *а, б.*

3. Купа. Запазена половината. Подобна на описаната под № 1. Размери: вис. 6,5; диам. столче 4,4. Обр. 9.

4. Светилник. От непречистена глина с примеси от слюда, шамот и камъчета. Недобре изпечено. Светложълт цвят, от външната страна – сивкав до черно оттенък. Има следи от черна пепел, в която съдът е стоял. Моделиран на ръка. Високо столче, сферично тяло, обърнат навътре ръб на устието. Симетрично под него – две дупки за окачване. Размери: вис. 5,2; диам. устие 3,6; диам. търбух 6,5; диам. дъно 4,5; деб. стени 0,5; деб. дъно 0,5. Обр. 10 *а, б.*

5. Кана. Реставрирана. Подобна на описаната от гроб 6. Размери: вис. 27,5; диам. устие 8,4; диам. дъно 8,4. Обр. 11 *а, б.*

6. Чаша с две дръжки. Подобна на описаната от гроб 4. Размери: вис. 7,0; диам. устие 7,0; диам. дъно 2,4. Устието изкривено преди изпичането, брак. Обр. 12 *а, б.*

7. Купа. От добре пречистена глина, с много примес от слюда. Изпечена до розово. Отвън и отвътре покрита с червена ангоба. Без столче, ръбът на устието е обърнат навън, плосък. Много силно обмита отвътре и на места по устието. Размери: вис. 5,1; диам. устие 13,2; диам. дъно 4,0. Лит.: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика..., Купи тип VII – Табло 25/П 40. Обр. 13 *а, б.*

8. Купа. Реставрирана. От много добре пречистена глина, с примес от слюда. Добре изпечена, с розов цвят, покрита с червена ангоба. Широка разлата форма, без столче, с широк, плосък, обърнат навън ръб на устието. Върху него – два пояса един над

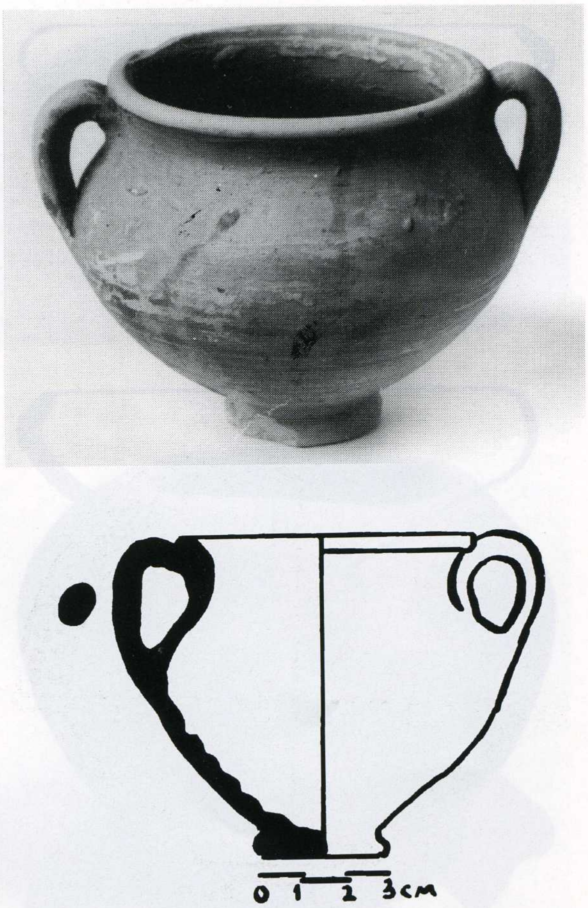

12

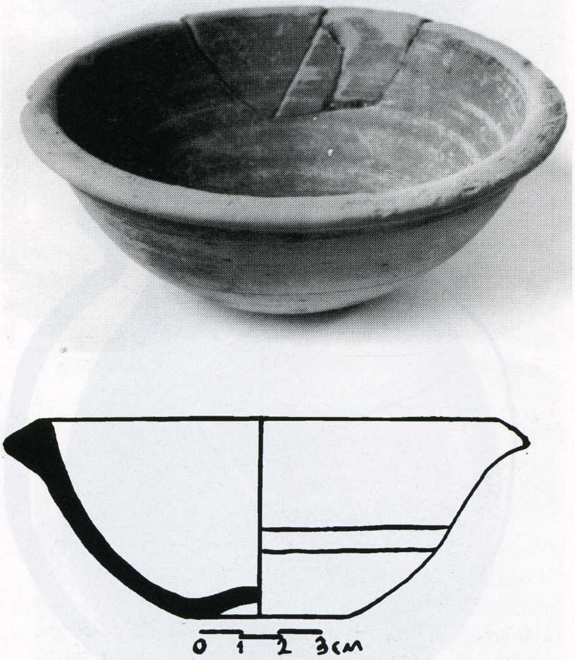

13

● *Обр. 12. Кат. № 6. Fig. 12. No 6 de catalogue*
● *Обр. 13. Кат. № 7. Fig. 13. No 7 de catalogue*

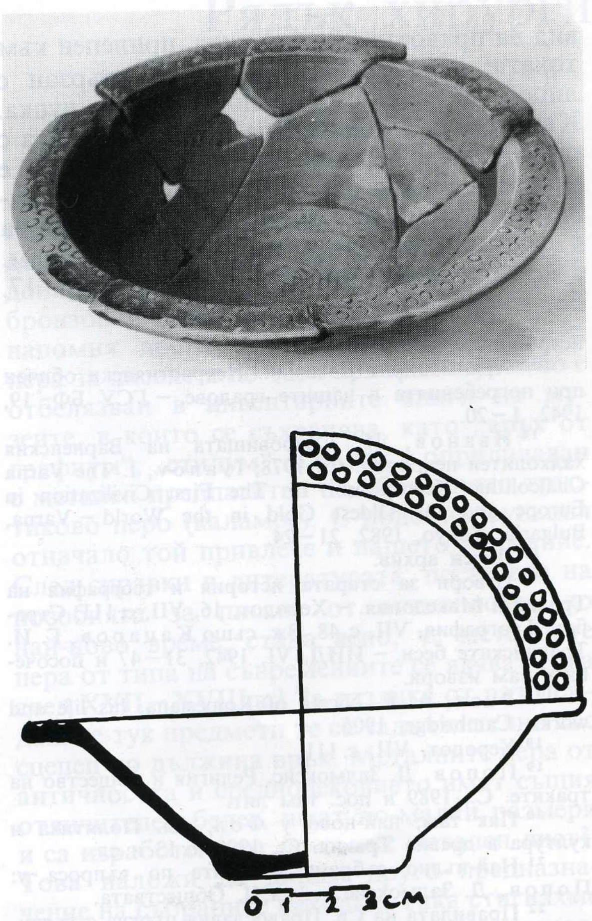

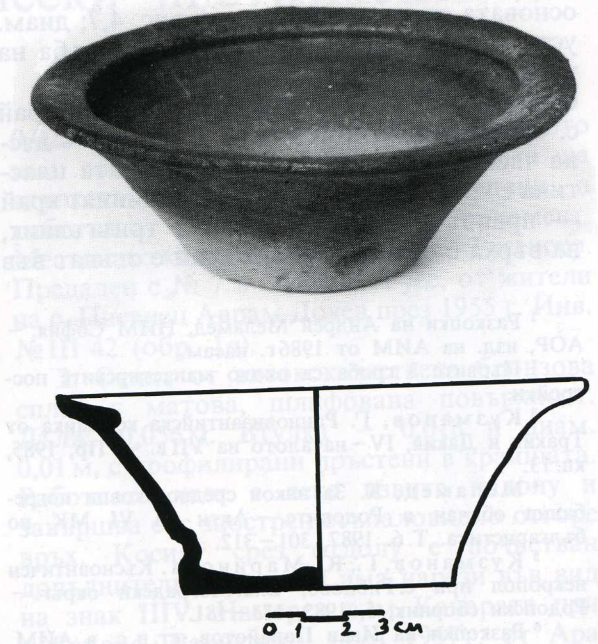

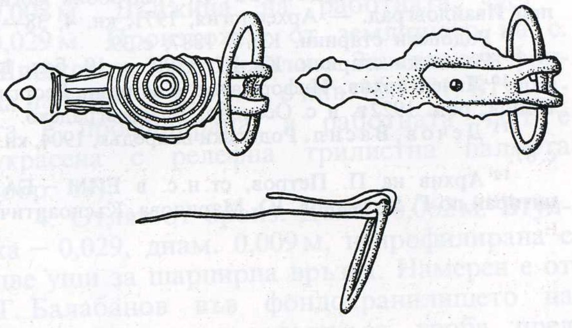

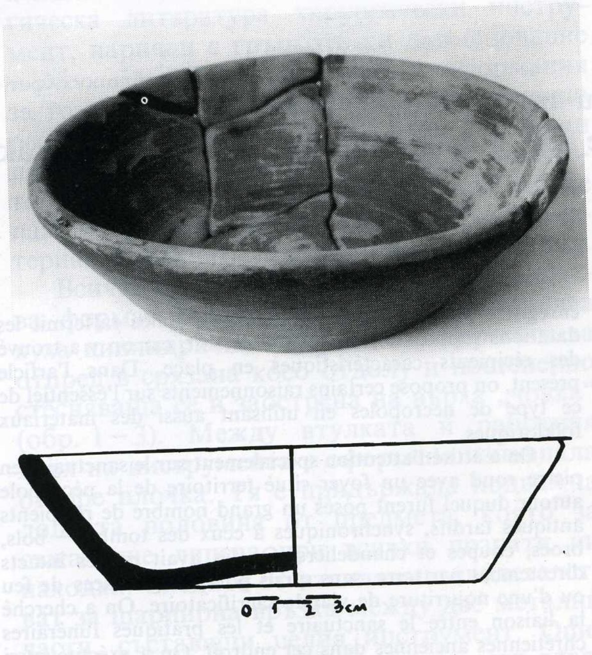

друг от щамповани кръгчета – доста неравномерни. Размери: вис. 4,5; диам. устие 14,5; диам. дъно 3,3; шир. на ръба на устието 1,3. Обр. 14 *а, б.*

9. Купа. Реставрирана. От добре пречистена глина, със слюда. Добре изпечена, с розов цвят, покрита плътно с червена ангоба. Широка и плитка, разлата, с прав ръб на устието. Размери: вис. 4,4; диам. устие 17,6; диам. дъно 11,5. Лит.: В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. – РПр, 1985, кн. 14, Табл I/7. Обр. 15 *а, б.*

10. Купа. Леко пукната. От непречистена, много песъчлива глина. Лошо изпечена. С пръстен сив цвят, силно обгоряла, цялата горна част почерняла. Работена на колело, без столче, с широко отворена нагоре конусовидна форма, с плосък широк, обърнат навън ръб на устието. Много вероятно светилник – близо до дъното от външна и вътрешна страна личат следи от отчупена в

- *Обр. 14. Кат. № 8. Fig. 14. No 8 de catalogue*
- *Обр. 15. Кат. № 9. Fig. 15. No 9 de catalogue*
- *Обр. 16. Кат. № 10. Fig. 16. No 10 de catalogue*
- *Обр. 17. Токата от с. Фотиново. Fig. 17. La boucle du village de Fotinovo*

основата си дръжка? Рамери: вис. 4,7; диам. устие 13,8; диам. дъно 6,3; шир. на ръба на устието 1,4. Обр. 16 *а, б.*

Описание на токата, намерена в гроб край с. Фотиново, Баташко. Тока за колан — дясна част. Бронз. Плоска продълговата пластина с кръгла форма в средата; единият край — правоъгълен, завършващ с триъгълник, на върха с отвор; другият край е огънат във вид на правоъгълна пластина, прилепен към токата; вероятно с нит е бил свързан с лицевата част, сега налице малка дупка. Към токата е прикрепена подвижна халка с обло сечение. Лицевата страна на токата е украсена с врязани концентрични окръжности и успоредни линии. Кръгът в центъра е счупен. Размери в см: дълж. 8,0; диам. 3,2 – 2,5; диам. на халката 4,0. Обр. 17.

---

[1] Разкопки на Андрей Меламед, НИМ София. – АОР, изд. на АИМ от 1986 г. насам.

[2] Първите 3 гроба са около манастирските постройки.

[3] Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия, IV – началото на VII в. – РПр, 1985, кн. 13.

[4] Меламед, К. За някои средновековни погребални обичаи в Родопите. – Акти на VI МК по българистика. Т. 6. 1987, 301 – 312.

[5] Кузманов, Г., Ю. Маринова. Късноантичен некропол при с. Рибново, Благоевградски окръг. – Родопски сборник, 5, 1983, 173 – 181.

[6] Разкопки на Иван Панайотов, ст. н. с. в АИМ. Благодаря сърдечно за сведенията.

[7] Герасимов, Т. Д. Разкопки на могили при с. Св. Кирилово, Старозагорско. – ИБАИ, XV, 1946, 180 – 184; Ваклинова, М. Късноатичен некропол при с. Беден, Смолянски окръг. – Родопски сборник. Т. 3. 1972, 142 – 157; Младенова, Я. Надгробна могила при Ивайловград. — Археология, 1971, кн. 4, 38—51.

[8] Родопски старини. Кн. I. 1887, с. 39.

[9] Родопски старини. Кн. III. 1890, с. 10, бел. 1.

[10] Личен архив. Информатор Костадин Георгиев Попов, род. 1922 г. в с. Осеново, Благоевградско.

[11] Дечов, Васил. Родопски напредък, 1904, кн. 1, с. 87.

[12] Архив на П. Петров, ст. н. с. в ЕИМ – БАН, цитиран по Г. Кузманов, Ю. Маринова. Късноантичен некропол…, бел. 15.

[13] Архимандрит Евтимий. Нехристиянски обичаи при погребенията в нашите градове. – ГСУ БФ, 19, 1942, 1 – 20.

[14] Иванов, И. Съкровищата на Варненския халколитен некропол. С., 1978; Ivanov, I. The Varna Chalcolithic Necropolis. – In: The First Civilization in Europe and the Oldest Gold in the World – Varna, Bulgaria. Tokyo, 1982, 21 – 24.

[15] Личен архив.

[16] Извори за старата история и география на Тракия и Македония. – Херодот, 16, VII, с. 111; Страбон, География, VII, с. 48. Вж. също Кацаров, Г. И. Тракийските беси. – ИИД, VI, 1942, 31 – 47 и посочените там извори.

[17] Burn, A. E. Niceta of Romesiana, his life and works. Cambridge, 1905.

[18] Херодот, VII, с. 111.

[19] Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989 и пос. там лит.

[20] Пак там; най-ново у Фол, Ал. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990, с. 13 и сл.

[21] Най-пълно събрани изворите по въпроса у: Попов, Д. Залмоксис…, гл. II. Обществата.

[22] Правилата на Св. Православна църква с тълкуванията им. Т. 2. С., 1913; вж. също тълкуванието на епископ Никодим, с. 35.

[23] Бобчев, Стефан С. Черковно право. С., 1927.

Sanctuaire et nécropole du monastère de la haute époque chrétienne près du village de Nova Mahala, district de Batak

K. MELAMED

(Résumé)

On publie 21 tombes de la nécropole ancienne chrétienne correspondant à la période initiale de la construction du monastère. La nécropole est située à 100 m occidentalement des édifices du monastère, sur le plateau de la colline „Cărkoven rid". Les tombes sont enterrées dans une couche locative d'époques historiques précédentes. Elles sont entourées, recouvertes et certaines d'entre elles étendues de plaques de pierre, comme il est en usage dans le Rhodope. La particularité essentielle est qu'en général manquent les squelettes et même il n'y a pas de traces d'eux. Dans la plupart des cas il y a du charbon dans la partie occidentale des caméras et dans l'orientale – des brocs et des coupes en argile datés vers la fin du IVe – Ve s.

Avec cette nécropole, le nombre des nécropoles étudiées avec des tombes sans os du Rhodope devient trois, alors qu'en supplément on a mentionné et seulement enregistré pareilles. La nécropole ici publiée raffermit les datations supposées jusqu'à maintenant, car on y a trouvé des récipients caractéristiques en place. Dans l'article présent, on propose certains raisonnements sur l'essentiel de ce type de nécropoles en utilisant aussi des matériaux folkloriques.

On a attiré l'attention spécialement sur le sanctuaire en pierre rond avec un foyer situé territoire de la nécropole autour duquel furent posés un grand nombre de récipients antiques tardifs, synchroniques à ceux des tombes – bols, brocs, coupes et chandeliers. On les avait rangés intacts directement par terre, sans qu'ils portent des traces de feu ou d'une nourriture de viande sacrificatoire. On a cherché la liaison entre le sanctuaire et les pratiques funéraires chrétiennes anciennes dans cet endroit. On a exécuté aussi un essai pour une interprétation ethnique.

Рядък хирургически инструмент

ПАВЕЛ П. ГЕОРГИЕВ

Многогодишното събиране на материали, свързани със средновековната писмена култура, ни доведе до издирването на десетина екземпляра от рядко срещан и донякъде загадъчен с предначначението си бронзов предмет. По външните си черти той напомня доста за съвременните метални пера за писане и по тази причина вероятно е отбелязван в инвентарните книги на музеите, в които се съхранява, като „връх от графиум“, „стилум“, или пък е оприличаван с метален предпазител на обичайното тръстиково перо (каламос). С подобна функция отначало той привлече и нашето внимание. След справки в литературата, посветена на пособията за писане от античността до най-ново време, стана ясно, че металните пера от типа на съвременните се явяват едва след XVII – XVIII в.[1] За разлика от разглежданите тук предмети те са задължително със сцепен по дължина връх. Металните пера от античността и средновековието имат същия отличителен белег, имат по-малки размери и са изработени от по-тънък метален лист[2]. Това наложи да дирим друго предназначение на събраните находки. Така стигнахме и до откриването на убедителни доказателства, че загадъчните метални предмети са част от рядко срещан, непознат в нашата и слабо известен в чуждестранната археологическа литература хирургически инструмент, наричан с гръцкото си наименование τυφλάγχιστρον. Липсата на много информация за този тип медицински инструмент, а също реалната възможност да бъде тълкуван погрешно като писмено пособие са двойното ни основание да публикуваме събраните находки с достъпния доказателствен материал за тяхната правилна идентификация.

Всички находки имат, общо взето, еднаква форма. Задната им част представлява куха цилиндрична втулка, която преминава отпред в срязана ко̀со отдолу и постепенно стесняваща се и заострена на върха „човка“ (обр. 1 – 3). Между втулката и работния връх на инструмента е оформена изпъкнала отгоре плочка. Тя е придържала подвижна долната половина от предмета, която за съжаление липсва при всички познати ни находки. Следите от изпиляване свидетелстват за шарнирна връзка между две метални части, съставящи целия инструмент. Описани поотделно, находките предлагат следните конкретни данни[3].

1. Отлят от бронз, посребрен. Дълж. 0,06 м, с отчупен връх. Дължина на втулката 0,023 и диам. 0,0095 м. В отвора на ухото има следи от желязна ос. Краищата на втулката са профилирани с пръстени, а работната част е с гравиран орнамент. Местонахождение: с. Церовец, Русенско. Предаден с № 7 в ОИМ — Русе, от жители на с. Писанец Аврам Дочев през 1955 г. Инв. № III 42 (обр. 1*а*).

2. Отлят от висококачествена бронзова сплав с матова, шлифована повърхност. Дълж. 0,056 м. Втулка – 0,018 и диам. 0,01 м, с профилирани пръстени в краищата. Работната част е леко извита надолу и завършва със заострен стъпаловидно отгоре връх. Косият срез отдолу е почистван допълнително с пила и има нарези във вид на знак IIIV. Намерен в м. Канарата при с. Баново, Варненско, през 1957 г. от Ара Маргос, който ми предостави данните за публикация (обр. 1*б*).

3. Отлят от бронз, посребрен. Дълж. 0,054 м. Втулката е осмостенна с диаметър 0,008 м. Дължина на работната част – 0,029 м. Произхожда от землището на с. Шишковци, Кюстендилско. Заведен във фонда на НАМ — София, с инв. № 7981. Втулката е профилирана, а работната част е украсена с релефна трилистна палмета (обр. 1*в*).

4. Отлят от бронз. Дълж. 0,062 м. Втулка – 0,029, диам. 0,009 м, непрофилирана с две уши за шарнирна връзка. Намерен е от Т. Балабанов във фондохранилището на Плиска сред материали от гроба пред Болярската църква в обект № 31. Липсват изрични данни, че принадлежи към инвентара на посочения гроб (обр. 1*г*).

5. Изработен от бронзов лист, вероятно чрез коване. Дълж. 0,074, на втулката – 0,037 м. Намерен при с. Малка Верея, Кара Верлер, Старозагорско. – НАМ – София, инв. № 329 (обр. 1*д*).

6. Отлят от бронз, с допълнително свита втулка. Дълж. 0,066, диам. на втулката 0,007 м, дълж. на заострената част – 0,047 м. В отвора на ухото е запазена на място желязна ос с дължина 0,02 м. Намерен в „римски“ гроб от с. Байкал Бешли, Борил, Оряховско. – НАМ – София, инв. № 870 (обр. 1*е*).

7. Отлят от бронз. Дълж. 0,071 м. Втулката е с дължина 0,021 и диам. 0,008 м. Профилирана в краищата. Работната част е изправена и има гравирана украса. Намерена заедно с № 1. – ОИМ – Русе, инв. № III, 43 (обр. 1*ж*).

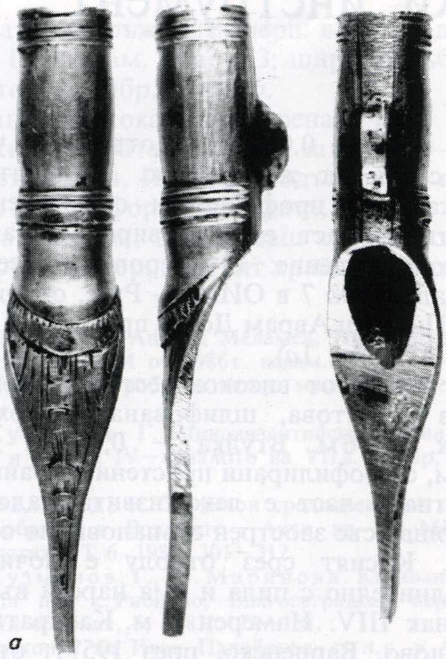
а

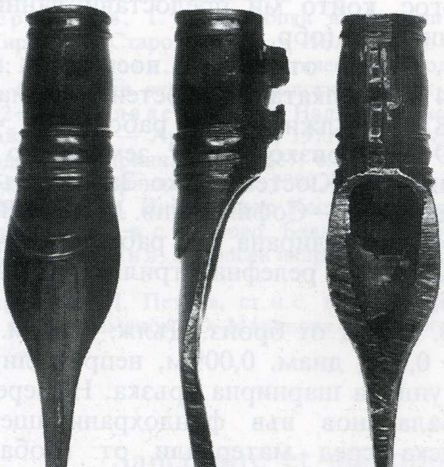
б

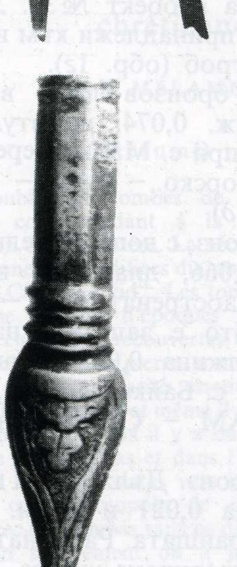
в

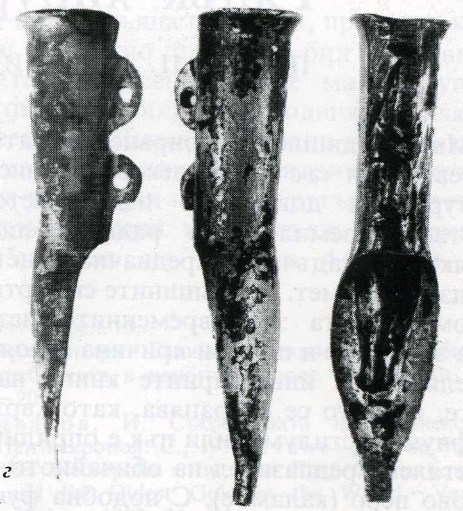
г

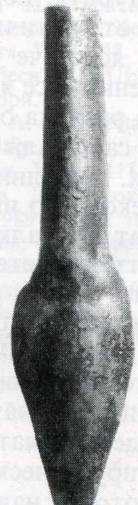
д

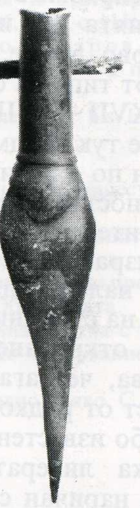
е

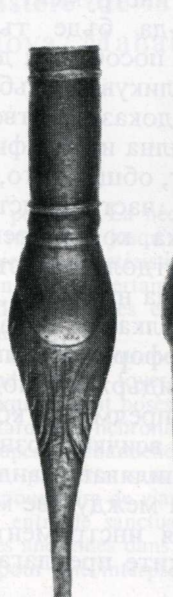
ж

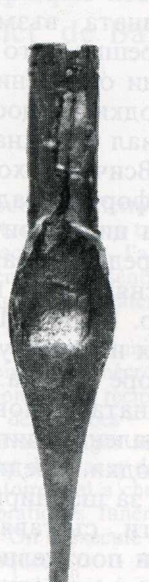
1

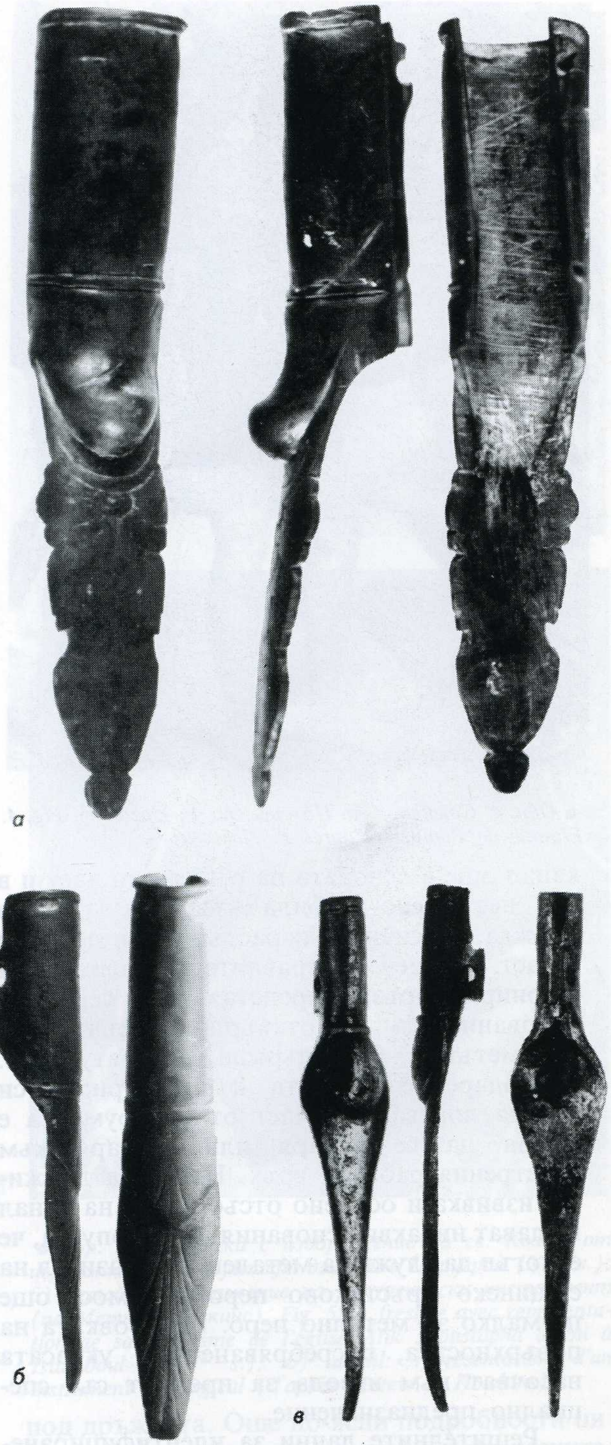

2

● *Обр. 1. Хирургически инструмент: а) с. Церовец, Русенско; б) с. Баново, Варненско; в) с. Шишковци, Кюстендилско; г) фондохранилище в Плиска; д) с. Малка Верея, Старозагорско; е) с. Байкал, Оряховско; ж) с. Церовец, Русенско. Fig. 1. Insrument chirurgical: a) vil. de Cerovec, région de Ruse; б) vil. de Banovo, région de Varna; в) vil. Šiškovci, région de Kjustendil; г) dépôt des fonds à Pliska; д) vil. de Malka Vereja, région de Stara Zagora; е) vil. de Bajkal, région d'Orjahovo; ж) vil. de Cerovec, région de Ruse*

● *Обр. 2. Хирургически инструмент от: а) фондохранилище в Преслав; б) с неизвестно местонахождение; в) църквата на Мостич в Преслав. Fig. 2. Instrument chirurgical de: a) dépôt de fonds à Preslav; б) lieu de découverte inconnu; в) l'église de Mostič à Preslav*

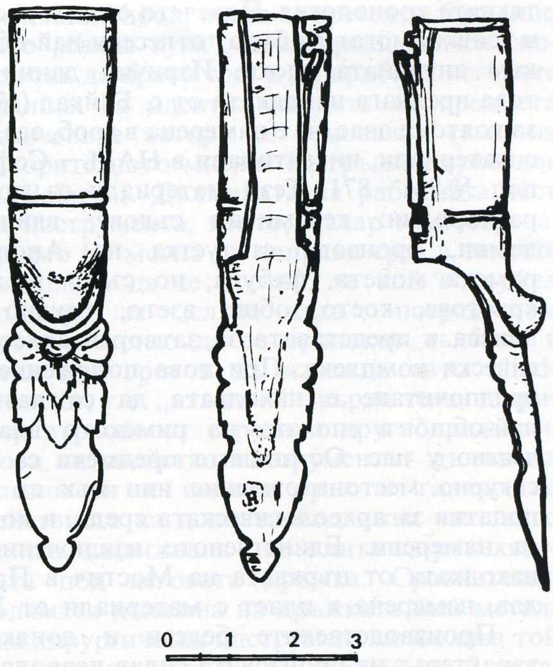

3

● *Обр. 3. Хирургически инструмент и писмено пособие (перодържател) от Преслав. Fig. 3. Insrument chirurgical et outil à écrire (porte-plume) de Preslav*

8. Отлят от нискокачествен бронз, с допълнително свита втулка. Дълж. 0,07 м. Втулка – 0,018, диам. 0,005 м. Работната част е изправена, но с подвит, отчупен връх. Повърхността ѝ е с гравирана контурна линия, без следи от украса. Съхранява се във фонда на музея в Преслав, инв. 1857 (357), без данни за точно местонахождение (обр. 2а).

9. Отлят от бронз с допълнително свита втулка. Дълж. 0,052 м. Работната част е без връх и е изправена. Повърхността ѝ е украсена, приблизително както при № 7. Дълж. на втулката 0,021 и диам. 0,007 м, профилирана в краищата. Неизвестно местонахождение. Лична колекция на Е. Косев от Шумен (обр. 2б).

10. Отлят от висококачествен бронз с благородна, светлокафява патина. Дълж. 0,091, втулка – 0,038, диам. 0,013 м. Работната част при плочката е с масивен шип и е украсена с гравирана „сасанидска" палмета т. нар. „водни листа". Краищата на всеки от листата са обрязани така, че страничните ръбове на предмета са назъбени. Върхът е заоблен. От обратната страна е щампована буквата (цифра-?) „Н" Втулката е с две „уши" допълнително изпилявани, и разрязана по дължина. Открит при разкопки на църквата на Мостич в Преслав. Непубликувани проучвания на К. Попконстантинов[4] (обр. 3).

Както се вижда, наличните данни не предлагат достатъчно сигурни основания за тяхната хронология. Повечето от тях, ако не и всички, могат да бъдат отнесени най-общо към античната епоха. Изрични данни за това предлага находката от с. Байкал (№ 6), за която се знае, че е намерена в гроб, заедно с материали, инвентирани в НАМ – София, под № 861 – 871. Тези материали са доста разнородни: керамични съдове, глинени лампи, бронзова статуетка на Аполон, римска монета, фибула, но също така и кръстове, което, общо взето, трудно се вписва в представата за затворен археологически комплекс. При това положение за предпочитане е находката да се датира най-общо в епохата на римското владичество у нас. Останалите предмети са без сигурно местонахождение или пък са без податки за археологическата среда, в която са намерени. Единственото изключение е находката от църквата на Мостич в Преслав, намерена в пласт с материали от X в.

Производствените белези и донякъде характерът на бронзовата сплав позволяват публикуваните тук предмети да бъдат обособени в две основни групи. В първата от тях влизат находки, изработени от висококачествен метал в сложен калъп и с гладка, шлифована, често посребрена повърхност (№ 1 – 4 и 10). Стените им са по-плътни и повечето са с ефектна украса. Във втората група предметите са също отливани, но вероятно в плоски, открити форми, тъй като втулките им са допълнително свити и не носят дори и следи от спояване по шева (№ 5 – 9). Повечето от тях са изработени от по-нискокачествена сплав, имат по-груба повърхност и съвсем скромна украса. Тези разлики обаче не могат да служат за сериозно основание в хронологическата им диференциация. Така например двете находки от с. Церовец (№ 1 и 7) спадат към две различни групи, но общото им местонахождение свидетелства за обща или близка дата. От трите находки, съхранявани във фондовете на Плиска и Преслав, само тази от църквата на Мостич е открита в сигурна археологическа среда и може да се датира в X в. Сериозни основания за подобна датировка дава и украсата ѝ с т. нар. „водни листа“, застъпени широко в орнаментиката на преславската рисувана керамика[5]. Това обаче, както ще се убедим по-долу, е по-скоро дата на нейната преупотреба.

Главният проблем, който повдигат представените вещи е за тяхното предназначение. Важни изходни данни за тяхната идентификация предлагат преди всичко техните функционални белези. Трябва да се има предвид, че до нас е стигнала само горната половина от инструмента, съставена от втулка и работна част. Втулката завършва с канал още в основата на работната част и в нея несъмнено е била втъквана дървена дръжка. Масивният израстък-ухо в долната ѝ част, снабден със сравнително дълга ос за шарнирна връзка представляват сериозно основание да се отхвърли мисълта, че предметът е бил държан при втулката. Благодарение на оста и шарнирната си връзка липсващата част от инструмента е могла да се отваря или затваря към заострения работен връх. Неговата дължина, извивка и особено отсъствието на канал не дават никакви основания да се допуска, че е могъл да служи за метален предпазител на същинско тръстиково перо каламос, още по-малко за метално перо. Шлифовката на повърхността, посребряването и украсата насочват към извода за предмет със специално предназначение.

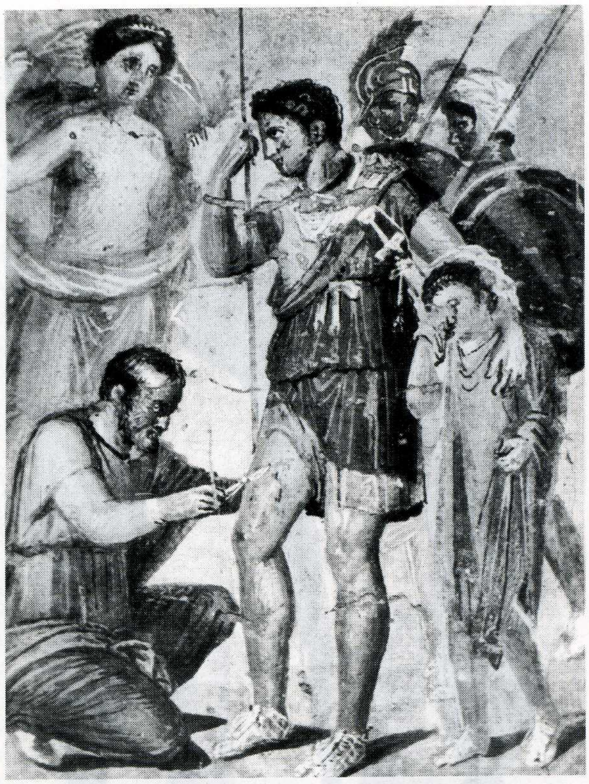

4

● *Обр. 4. Стенопис от Помпей (по Ф. Намора). Fig. 4. Fresque de Pompéi (d'après F. Namora)*

Решителните данни за идентифицирането на обнародваните тук предмети като своеобразен хирургически инструмент предлагат реалиите от техни изображения от античността и средновековието. Най-напред аналогичен предмет, в неговата цялост, виждаме върху фреска от Помпей с изображение на обслужвания от хирург Еней (обр. 4)[6]. Инструментът, с който лекарят оперира раната, се състои от дръжка и работен връх част, към която отдолу има подвижна, свързана с шарнир половина, която се отваря с помощта на ръкохватка

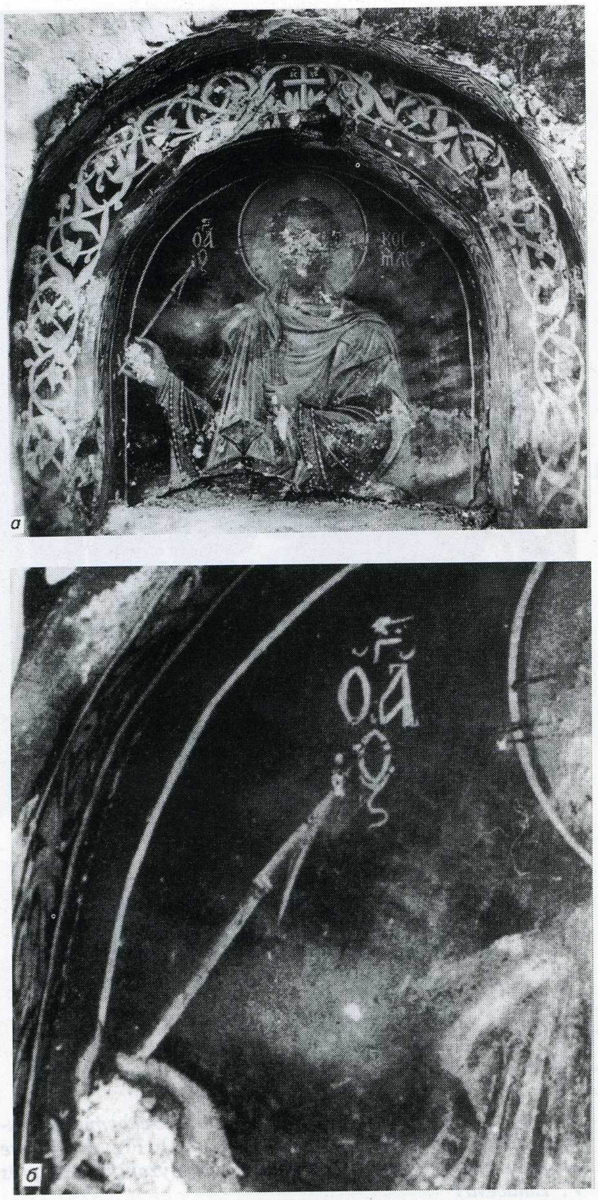

5

● *Обр. 5: а) фреска с изображение на св. Козма от църквата Атик Мустафа джами в Цариград (XIV в.); б) детайл: изображение на хирургически инструмент (по Метю и Хаукинс). Fig. 5: a) fresque avec représentation de saint Cosme de l'église Atik Moustapha djami à Istamboul (XIVe s.); б) détail: représentation d'un instrument chirurgical (d'après Metew et Howkins)*

под дръжката. Още по-ясни подробности ни предлагат изображенията на хирургическите инструменти в ръцете на светците-лечители Козма и Дамян от църквата Атик Мустафа джами XIV в. в Цариград (обр. 5)[7]. Дръжката им е сравнително дълга и излиза от къса втулка на предмет, който завършва отпред със заострен връх. Под втулката ясно личи ръкохватка, свързана посредством ос към нея и продължаваща под горната половина от предмета част, която, изглежда, е по-къса от нея. Този инструмент T. Matheus и E. Hawkins определят като τυφλάγκιστρον, англ. blind hook, което се превежда буквално като „сляпа кука", нож, предназначен според тях да прави срез и да прибира неговите краища. За идентификацията на предмета посочените автори се основават само на авторитетното мнение на гръцкия археолог Х. Bakirtzis. Дължината на работната част на инструмента, която, макар и заострена, трудно би могла да направи срез в тялото, позволява да се уточни, че той е служел по-скоро за „сляпа кука", посредством която е могло да се проникне дълбоко в рана или срез и да изважда като blind-retractor, т. е. „изтеглач" твърди тела, например върхове от стрели и други предмети. Това си свойство инструментът дължи на острия си и подвит връх и главно на действието на долната подвижна част като щипка, задвижвана с помощта на ръкохватката под неговата дръжка. Сравнително голямата дължина на дръжката към металния хирургически инструмент позволява той да се схваща като δορύδιον τυφλαγκιστροῦ, англ. small spear, т. е. малко копие. Значителните ѝ размери обаче едва ли са били от значение при употребата на инструмента. Тя ще да е била въведена, когато от действащ хирургически прибор, предметът започва да се схваща като „символ на медицинската професия" в каноничните изображения на светците-лечители. В други изобразителни паметници, където хирургическият инструмент не е просто символ, а е показан в употреба, дръжката е с нормална големина (обр. 4).

Предназначението на публикуваните тук находки като част от хирургически инструмент – τυφλάγκιστρον в античната епоха е неоспоримо. Да се защитава обаче тезата, че същият инструмент е бил използван като такъв и през средновековието, е необходим доказателствен материал. За съжаление нито приведеното по-горе изображение от XIV в., нито намерената в пласт от X в. находка от Преслав № 10 са достатъчно основание в тази насока. Изображението на хирургическия инструмент в ръцете на светците-лечители е по-скоро „символ на професията", отколкото реален предмет от съвременната медицинска практика[8]. Що се отнася до находката от църквата на Мостич в Преслав, тук е мястото да се посочи, че при нея се наблюдават редица особености, които говорят за преправки и вторична употреба, която изглежда несвързана с първоначалното ѝ предназначение. За характера на тази преправка ще говорим малко по-долу. Възможността обаче тя именно, а не първоначалната функция на находката, да датира от X в. я правят несигурно доказателство за реалното използуване на тифлангистрона у нас през средновековието. Разбира се, отсъствието на доказателствен материал в наше разположение не означава все още, че този рядък хирургически инструмент не е бил познат изобщо през средновековието.

Внимателният оглед на тифлангистрона, открит при църквата на Мостич, показва редица преправки, които са изменили първоначалната му функция. Изпиляването на „ушите“ за шарнирната връзка на подвижната челюст, допълнителното издълбаване и удължаване на „канала“ под работната част и изправянето на последната над равнището на втулката говорят, че предметът е бил използван напоследък за други, нехирургически нужди. Особено красноречиво е допълнителното изпиляване на върховете от листата на гравираната палмета, което е противопоказно за използването му като хирургическо пособие. Днес е много трудно да се реши за какво е служел предметът от Преслав след неговото преправяне. Ако се върнем обаче към несъмнената му прилика с каламоса, може да се формулира хипотезата, че е бил допълнително приготен за писмена дейност, най-вероятно като метален държател на тръстиково перо. Указание за това е не само елиминирането на долната челюст заедно с шарнирната връзка към втулката, но и сцепването на последната по дължина, може би за да позволи втъкването на по-дебела тръстикова цев. В тази посока могат да се тълкуват и оформянето под „човката“ на гнездо, отговарящо, общо взето, на профила на каламоса, скъсяването и заоблянето на нейния връх и др. Тези нови черти отговарят доста точно на характеристиките на металния переодържател[9]. Съществуването на метални перодържатели и предпазители с издължена, заострена „човка“ през средновековието се доказва от техните изображения върху пюпитъра на евангелистите от миниатюрите (обр. 6)[10]. Масивен перодържател с мастилница (Federbehaltermit Lintenfasse) от ранноарабско време се отличава от късносредновековните дивити по издаващата се пред тръбестата му част „човка“ (обр. 7)[11]. Последната, макар и доста къса, наподобява тази от преславската находка. За техен предшественик може да се посочи перодържателят с особена тръбеста форма от Египет[12]. Данни за съществуването на масивни метални перодържатели има и от класическата гръцка античност[13]. Разбира се, не бива да забравяме, че първоначалното предназначение на предмета от Преслав е свързано с медицината. Евентуалното му използване като писмено средство (Schreibzeug) е резултат от една преправка под влияние преди всичко на външното му сходство със същинските перодържатели и предпазители на каламоса.

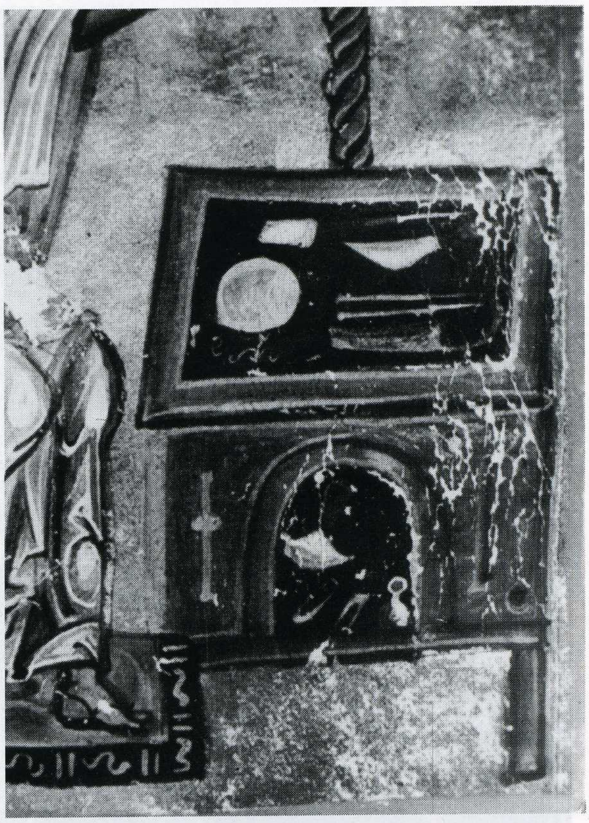

6

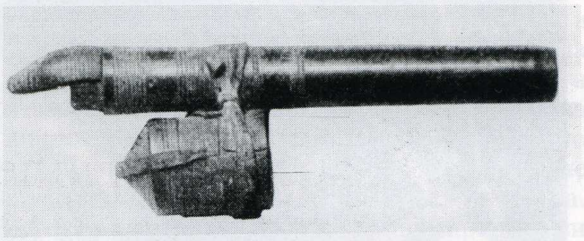

7

● *Обр. 6. Пюпитър с писмени принадлежности от византийска миниатюра (по В. Лихачева). Fig. 6. Pupitre avec des objets à ecrire d'une miniature byzantine (d'après V. Lihačeva)*

● *Обр. 7. Перодържател с мастилница от ранноарабско време по Е. Кун. Fig. 7. Porte-plume avec encrier de la haute époque arabe (d'après E. Koun)*

---

[1] F. M. **Feldhaus**. Die Technik der Vorzeit, der Geschichtlichen Zeit und der Naturvölker. Leipzig und Berlin, 1914, 994–1003.

[2] Върху тези редки за античността и средновековието предмети авторът подготвя отделна публикация.

[3] Обнародваните тук находки са събрани със съдействието на Павлина Илиева от НАМ – София, Димитър Станчев от ИМ – Русе, Тодор Балабанов и Стоян Витлянов от Филиала на АИМ в Шумен, К. Попконстантинов – ВТУ, и Емил Косев от Шумен. На всички изказвам благодарност за възможността да

се занимавам с тези интересни материали.

[4] Находката е открита в сектора, южно от църквата, кв. А 5, дълб. 0,40–0,60 м през 1983 г. Предварителна информация вж.: в. „Отечествен фронт“ от 27 май 1983 г. под наслов „Находка от Златния век“, където предметът се тълкува като перо за писане.

[5] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Т. 1. С., 1959, 248–249.

[6] Ф. Намора. Богове и демони на медицината. Т. 1. С., 1983, с. 36.

[7] T. F. Matheus and J. W. Hawkins. Notes on the Atik Mustafa paşa Camii in Istanbul and its Frescoes. – DOP, 39, 1985, 131–132, fig. 21–22.

[8] Cf. Byzantine Lead Seals, by G. Zacos, compiled and edited by J. W. Nesbitt, vol. II: Plates. Berne, 1985, N. 424.

[9] Cf. Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle, par Pierre Larousse, vol. XII, Paris, p. 1462.

[10] В. Д. Лихачева. Византийская миниатюра. Памятники византийской миниатюры IX–XV вв. М., 1977, табл. 33.

[11] E. Kühn. Antikes Schreibgerat. Berlin, 1923, S. 5, Taf. 2, 6; A. Onasch. Werde Schreiber. Schulen und Schüler im alten Ägypten. – Das Altertum, 31, 4, 1985, 204–212, Abb. 7.

[12] E. Kühn. Op. cit., S. 5, Abb. 2.

[13] Cf. Bulletin des Correspondens Helleniques, CVI, 1982, II, p. 533, където се съобщава за бронзово перо с дълж. 0,15 м, открито заедно с дървен инструмент, приличен на флейта, свитък от папирус и черупка от костенурка в гроб от V в. пр. н. е.

Instrument chirurgical rare

P. GEORGIEV

(Résumé)

Dans la communication on publie 10 objets en bronze d'une destination jusqu'à maintenant inconnue, considérés ordinairement comme des plumes en métal à écrire (fig. 1–3). Se basant à des réales des images de l'antiquité et du Moyen Age, l'auteur identifie ces trouvailles rarement rencontrées avec l'ainsi dit τυφλάγκιστρον, c.-à-d. „crochet aveugle“ ou „outil à étirage“ utilisé lors des opérations chirurgicals surtout pour pincer des tissus ou arracher des corps étrangers d'une blessure.

L'une des trouvailles, découverte couche du Xe s. à Preslav, porte les traces d'une transformation de base et d'une nouvelle utilisation (fig. 3). Le caractère des modifications donne raison de faire la supposition que dans la deuxième capitale bulgare cet objet fut utilisé comme porte-plume massif d'une plume en jonc (un calame).

Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Съвсем близко до паметниците на средновековната глиптика стоят медальоните с релефни изображения и сцени, отлети от разноцветна стъклена паста. Специално внимание на тях е отделено в публикациите на Х. Венцел, съставител на каталог от 171 екземпляра, разпределени в 55 типа и датирани най-общо в XIII в.[1] Иконографският им анализ навежда автора към извода, че малка част от произведенията са излезли от византийски ателиета и че повечето имат венециански произход[2]. Единствен М. Рос класифицира почти всички медальони от стъклена паста като константинополски от XII в. и рядко от XIII в., като допуска, че дори тези със западноевропейски черти са могли да бъдат направени във византийската столица по време на кръстоносните походи[3]. Намесвайки се в полемиката, А. Банк определи междинното място на този род изделия сред произведенията на „висшето“ и „масовото“ приложно изкуство[4] и сподели мнението на М. Викерс за необходимостта от изследване стъклената маса на камеите[5]. Напоследък Ф. Гуревич разшири възможностите за определяне на стъклените иконки, съпоставяйки резултатите от изследванията им с тези от някои византийски стъклени съдове[6].

Засега резултатите от иконографските наблюдения и физикохимическите анализи най-общо налагат извода, че отливките от прозрачно стъкло имат византийски характер (обр. 2 *а–з*), а тези от матова смес, често жълта, кафява или червена, носещи гръцки или латински надписи, вероятно са италиански (обр. 2 *и–м*).

От особено значение за разпространението на тази група паметници се явяват откритите при разкопки в Новогрудка

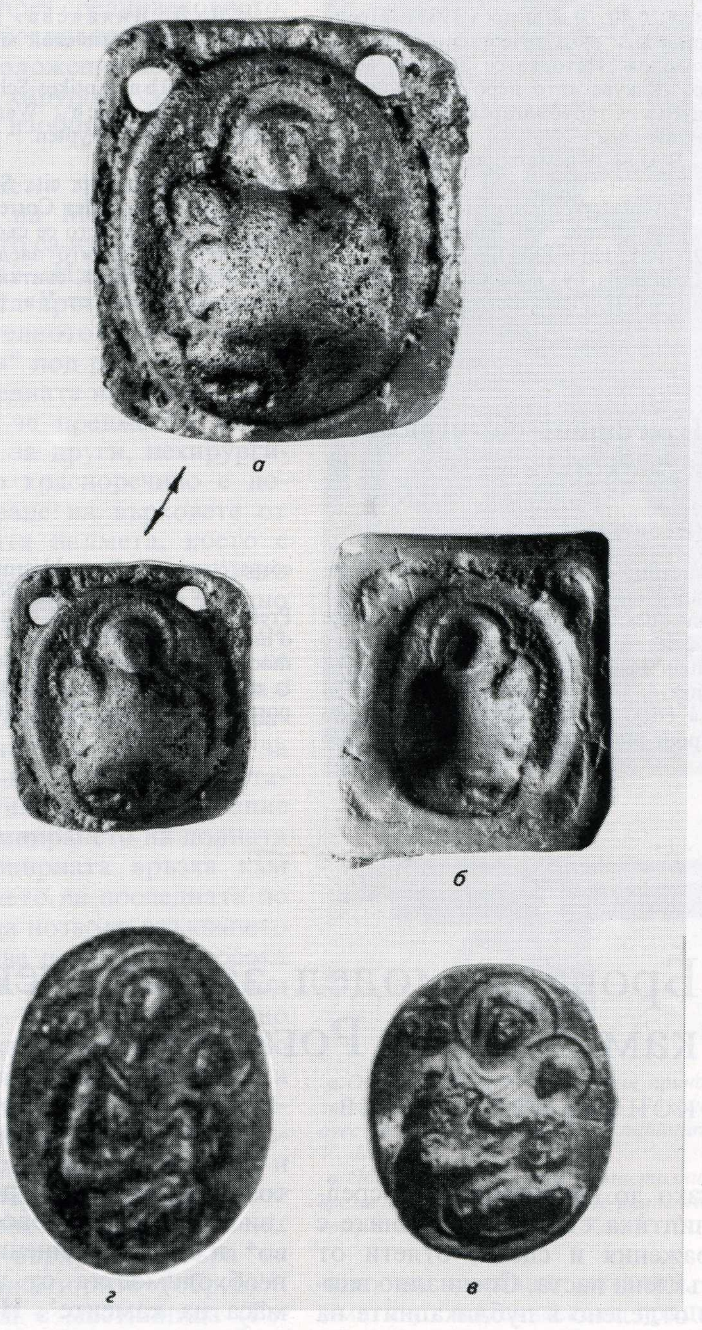

1

● *Обр. 1: а) бронзов модел на стъклени камеи с образа на Богородица и Младенеца от с. Рогачево, Варненско, втора половина на XII в. — началото на XIII в.; б) пластелинов отпечатък на модела; в) стъклена отливка на Богородица с Младенеца, XII—XIII в. (колекция на Елена Статос); г) стъклен медальон на Богородица с Младенеца, XII—XIII в. (Музей, Стара Загора). Fig. 1: a) modèle en bronze pour des camées en verre avec l'image de la Vierge à l'Enfant du village de Rogačevo, région de Varna — deuxième moitié du XIIe s. — début du XIIIe s.; б) empreinte du modèle en cire à modeler; в) moulage en verre de la Vierge à l'Enfant, XIIe—XIIIe s. (la collection d'Hélène Statos); г) médaillon en verre de la Vierge à l'Enfant, XIIe— XIIIe s. (Musée de Stara Zagora)*

● *Обр. 2: а) стъклен медальон на св. София на разкопките на нос Калиакра, втората половина на XII — началото на XIII в.; б) стъклена отливка на св. София от Руския държавен музей, втора половина на XII — началото на XIII в.; в) стъклена камея с Разпятие Христово от Руския държавен музей, края на XII—XIII в.; г) камея от стъкло с Рождество Христово от Оксфорд, края на XII—XIII в.; д) стъклена камея с Рождество Христово от разкопките в Новогрудка, Белорусия, края на XII—XIII в.; е) стъклен медальон с Рождество Христово от музея Бенаки, Атина, края на XII—XIII в.; ж) стъклена камея на св. Тодор Драконоборец, XII в.; з) стъклена отливка с Дейсисна композиция (Богородица на трон с малкия Христос между Йоан Кръстител и Йоан Богослов), XII в. от музея Канелопулос, Атина; и) св. Димитър. Стъклена отливка от музея Бенаки, Атина, XIII в.; к) св. Ана, благославяща Богородица с Христос, стъклена отливка от музея Бенаки, Атина, XIII в.; л) мъченичеството на св. Вартоломей, стъклена отливка от Бенаки музей, Атина, XIII в.; м) св. Яков. Стъклена камея от музея Бенаки, Атина, XIII в. Fig. 2: a) médailon en verre de Ste Sophie des fouilles au cap Kaliakra, deuxième moitié du XIIe — début du XIIIe s.; б) moulage en verre de Ste Sophie du Musée*

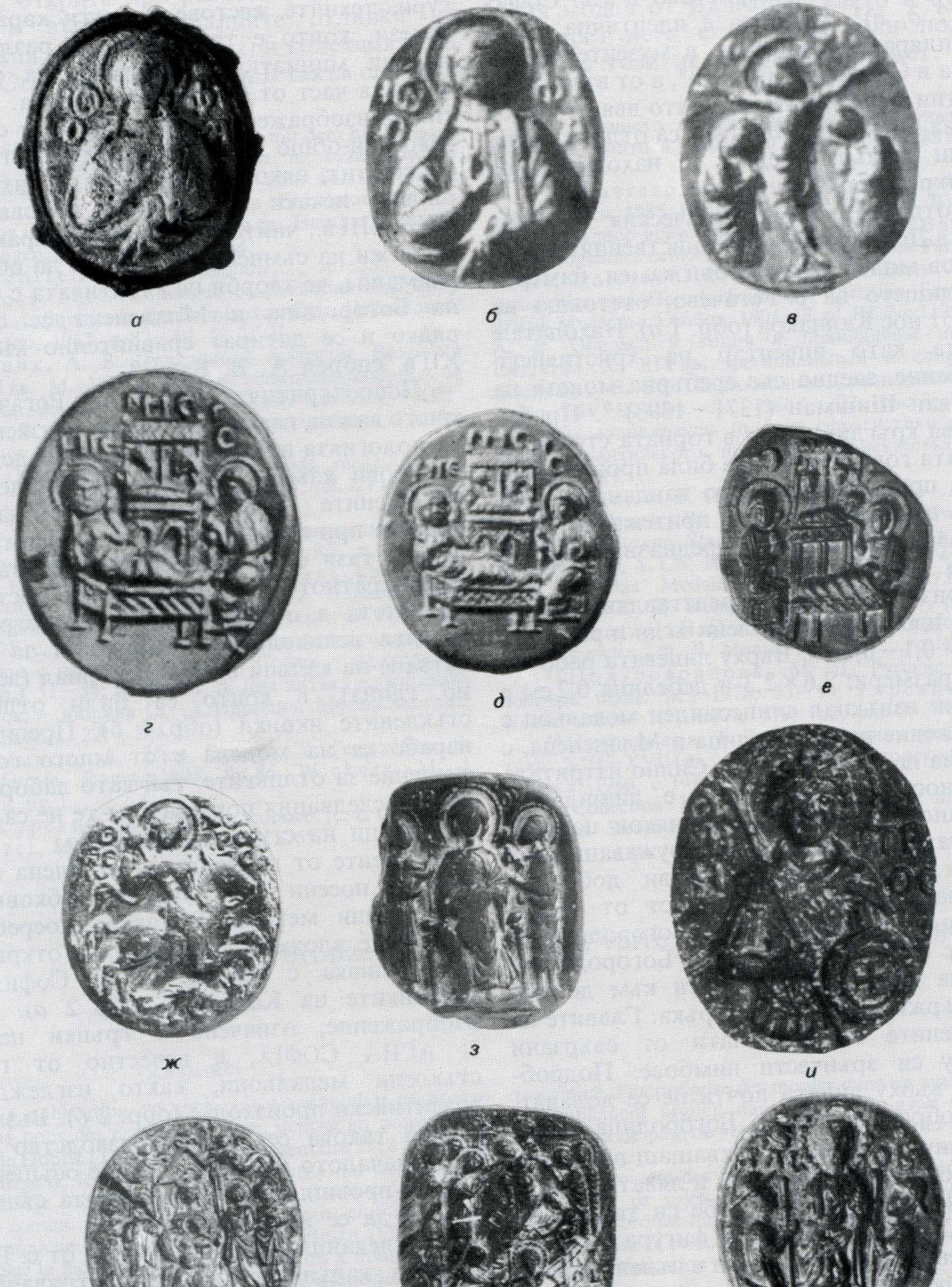

2

d'Etat de Russie — deuxième moitié du XIIe s. — début XIIIe s.; в) camée en verre avec de Crucifix du Musée d'Etat de Russie, fin du XIIe—XIIIe s.; г) camée en verre avec la Nativité d'Oxford, fin du XIIe—XIIIe s.; д) camée en verre la Nativité des fouilles à Novogrudka, Biélorussie, fin du XIIe—XIIIe s.; е) medaillon en verre avec la Nativite du Musée Benaki, Athènes, fin du XIIe—XIIIe s.; ж) camée en verre de St Théodore qui bat le Dragon, XIIIe s.; з) moulage en verre d'une composition déiste (La Vierge sur le trône avec J. Christ enfant entre Jean le Bâptiste et Jean l'Evangéliste), XIIe s., du musée Kanelopulos, Athènes; и) St. Démétre. Moulage en verre du Musée Benaki, Athènes, XIIIe s.; к) Ste Anne bénissant la Vierge avec J. Christ — moulage en verre du Musée Benaki. Athènes; л) le martyre de St Barthélemy — moulage en verre du Musée Benaki, Athènes, XIIIe s.; м) St Jacob. Camée en verre du Musée Benaki, Athènes, XIIIe s.

(БССР) и Калиакра (България) смалтови камеи с Рождество Христово и Св. София (обр. 2 *д*, *а*)[7]. Първата е идентична с два екземпляра, съхранявани в музеите на Ватикана и Оксфорд (обр. 2 *г*)[8], а от втората са известни осем медальона, като два от тях от Москва (обр. 2 *б*) и Бостън[9] са отлети в един и същ калъп, заедно с находката от Калиакра (обр. 2 *а*).

Неотдавна в археологическия фонд на музея в Добрич постъпи единственият засега бронзов модел за смалтови камеи, намерен в землището на с. Рогачево, отстоящо на 10 км от нос Калиакра (обр. 1 *а*). Находата е открита като инвентар на християнско погребение, заедно със сребърна монета на цар Иван Шишман (1371 – 1393)[10]. Пробитите два кръгли отвора в горната страна на плочката говорят, че тя е била провесвана и носена пред гърдите, като пандантив. Очевидно последният неин притежател не е използвал истинското предназначение на модела за калъпи.

Бронзовият модел представлява правоъгълна плочка със заоблени ъгли и размери: 3 × 2,7 × 0,1 – 0,6 см. Върху лицевата работна част с размери: 2,6 × 2,3 и дебелина 0,2 см е оформен изпъкнал елипсовиден медальон с изображение на Богородица и Младенеца, с височина на релефа 0,3 см. Силно изтритата повърхност на модела ни е лишила от възможността да съдим за някои подробности на изобразените и придружаващите ги надписи. От релефните букви добре се разпознава само втората част от съкращенията на имената на Богородица и Христос (МР) ΘΥ и (IC) ХС. Богородица е показана допоясно, обърната към детето, което държи на дясната си ръка. Главите на изобразените са обхванати от свързани помежду си зрънчести нимбове. Подробностите върху лицата почти не се долавят. При изображението на Богородица единствено личи мафорият, обхващащ главата с наметалото върху рамената и лявата ръка, с която тя придържа към себе си тялото на малкия Христос. Детската фигура е доста обезличена. Обърната почти в пълен профил към майката, тя се вижда по-добре при лакътя, седалището и коляното на десния крак.

Изхабеното състояние на модела, вероятно от дълга употреба при изготвянето на калъпи, или пък при продължителното му носене като нагръдна иконка не позволява със сигурност да определим дали възпроизведеният иконографски тип е на Богородица Одигитрия или на Богородица Елеуса. В това отношение първостепенно отношение има взаимната обусловеност на двете фигури, техните жестове и други характерни белези, които е трудно да се различат и поради миниатюрния формат на елипсовидната част от бронзовата плочка. Аналогии за изображенията на модела от с. Рогачево най-общо намираме сред паметниците от стеатит, някои камеи, метални иконки и оловни печати от втората половина на XII – XIII в., чийто византийски характер не подлежи на съмнение[11]. Трябва да обърнем внимание, че творби на глиптиката с образа на Богородица и Младенеца се срещат рядко и се датират сравнително късно, в XII в. според А. В. Банк[12].

Новооткритият модел от Рогачево е много важен, главно във връзка с изясняване технологията на серийното производство на смалтови камеи. Силната изпъкналост на обобщените фигури е била съзнателно търсена при изпълнението на плочката, тъй като с тази си особеност е било свързано многократното ѝ използване за постигане на яснота в отливките. Тази конструкция създава великолепна възможност за отпечатване на калъпи в друг материал (вероятно глина), в които са били отливани стъклените иконки (обр. 1 *б*). Прецизната изработка на модела е от много голямо значение за отливките, тъй като лабораторните изследвания показват, че те не са били подлагани на студена доработка.

Камеите от разноцветна стъклена паста са били носени пред гърдите в обковки от благородни метали. В такава посребрена обковка е вложена единствената открита у нас отливка с образа на св. София от разкопките на Калиакра (обр. 2 *а*). Това изображение, означено с гръцки надпис Н АГНА СОФІА, е известно от група стъклени медальони, както изглежда с византийски произход[13] (обр. 2 *б*). Възможността такова серийно производство през XII и началото на XIII в. да се е осъществявало в провинциите на империята също не трябва да се изключва.

Разгледаният уникален модел от с. Рогачево за калъпи, свързани с отливане на камеи от стъкло с образа на Богородица с Младенеца, предлага възможности за интересни наблюдения по отношение на спецификата на тази технология, с оглед на потребностите на по-широк кръг от населението. Много любопитно е, че няколко стъклени отливки с този сюжет и еднакви размери (2,6 см) са включени в каталога на Венцел като произведения на византийското изкуство[14]. Същите произведения са отлети и на квадратната иконка от зелено стъкло, открита при разкопките в Сарай[15], както и върху огледалните отливки от Загорския музей[16] (обр. 1 *г*) и колекцията на Елена Стататос[17] (обр. 1 *в*). В такъв случай е несъмнен византийският произход на бронзовия модел от България, както и отливаните чрез него екземпляри или подобни творби с този иконографски сюжет.

---

[1] **Wenttzel**, H. Das Medaillon mit dem hl. Theodor und die venezianischen Glaspasten in byzantinischen Stil. – Festschrift für Erich Meyer zum 60. Geburstag. Hamburg, 1959, 50–67; Zu dem Enkolpion mit hl. Demetrios in Hamburg. – Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen, 1963, Bd. 8, 11–24.

[2] **Wentzel**, H. Das Medaillon..., 56–58.

[3] **Ross**, M. C. Catalogue of Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. I. Washington, 1962, p. 87–89, Pl. LVII.

[4] **Банк**, А. В. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. М., 1978, с. 145; Les principales tendances de l'évolution des arts mineurs byzantins aux XIIe–XIIIe siècles. – В: Actes du XVe congrès international d'études byzantines. Athènes, 1981, p. 46, 47.

[5] **Vikers**, M. A note on Glass medaillons in Oxford. – Journal of Glass Studies, 1974, vol. XVI, 18–19, 21.

[6] **Гуревич**, Ф, Д. Новые данные о стеклянных иконках-литиках на територии СССР-ВВ, т. 43, с. 181.

[7] **Гуревич**, Ф. Д., К. Т., **Ковальская**, Н. В. **Николаев**, Т. С. **Пономарева**. Новогрудская экспедиция. – В: Археологические открытия 1974 года. М., 1975, с. 384; **Кузманов**, Г. Византийска иконка-медальон с рядък образ на св. София. – Археология, 1975, № 3, 51–54; **Банк**, А. В. Два литика из недавних раскопок. – Зборник IX–X Народног Музеја Београд, MCMLXXIX, 221–224.

[8] **Munoz**, A. L'art Byzantin à l'exposition de Grottaferrata. Roma, 1906, fig. 86; **Wickers**, M. A note..., fig. 1.

[9] **Гуревич**, Ф. Д. Новые данные..., с. 179, рис. 6; **Wentzel**, H. Das Medaillon..., S. 65.

[10] Сведението дължим на нейния откривател Н. Недялков, който я предаде в музея през 1988 г. (Инв. № 2918).

[11] **Kalavrezou-Maxeiner**, J. Byzantines icons in steatite. Wien, 1985, Plates 31, 32, 33, 34, A-36; **Банк**, А. В. Прикладное искусство..., рис. 76 и 115; **Babelon**, E. Catalogue des camées antiques et modernes. Paris, 1897, No 339; **Dalton**, O. M. Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the British Museume, London, 1901, 18, pl. III, No 113; **Банк**, А. В. Образец и копия в прикладном искусстве Византии X–XIV вв. (региональный и социальный аспекты). – В: Сб. ГЭ Восточное Средиземноморье и Кавказ IV–XVI вв. Л., 1988, с. 72, рис. 8; Геммы-стеатиты-моливдовулы (о роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства). – ПС, вып. 23, 1971.

[12] **Банк**, А. В. Прикладное искусство..., с. 127.

[13] **Volbach**, W. F. Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz. Staatliche Museen zu Berlin. Berlin—Leipzig, 1930, S. 128, No 764, 2541, 6399; Taf. 4; **Wentzel**, H. Das Medaillon..., Katalog. No 30, S. 65; **Гуревич**, Ф. Д. Новые данные..., с. 179, рис. 6.

[14] **Wentzel**, H. Das Medaillon..., Katalog, No 21, 22; **Гуревич**, Ф. Д. Новые данные..., с. 181, 182.

[15] **Полубояринова**, М. Д. Русские люди в Золотой Орде. М., 1978, 53–54; **Гуревич**, Ф. Д. Новые данные..., с. 178, 179, 182, рис. 3.

[16] **Николаева**, Т. В. Произведения мелкой пластики XIII–XVIII вв. в собрании Загорского музея. Загорск, 1960, с. 191.

[17] Collection Hélène Stathatos. Objets antiques et byzantins. Strasburg, 1963, Tab. XLVI.

Modèle en bronze pour camées en verre du village de Rogačevo

K. TOTEV

(Résumé)

La publication est consacrée à un modèle en bronze unique pour des camées en verre, déposé au musée de la ville de Dobrič (Tolbouhin), No d'inventaire 2918 du terroir du village de Rogačevo, région de Varna. La trouvaille fut découverte accidentellement lors des travaux de terrassement comme inventaire d'un enterrement chrétien et avec une monnaie d'argent du tsar Ivan Šišman (1371–1393).

Sur la face de travail du modèle on a donné la forme d'un médaillon protubérant, ellipsoïdal ayant des effigies de la Vierge à l'Enfant. Cette construction crée une bonne possibilité d'empreindre des moules dans un autre matériau (probablement argile), dans lequel on avait moulu des médaillons de pâte de verre multicolore, portés en monture à la poitrine.

Le caractère des analogies désignées et les moules en verre avec ce sujet déterminent l'origine byzantine du modèle en bronze nouvellement découvert en Bulgarie qui propose pour la première fois des observations importantes sut cette fabrication en série durant le XIIe–XIIIe s.

Критика и рецензии

А. АЙБАБИН. ХРОНОЛОГИЯ МОГИЛЬНИКОВ КРЫМА ПОЗДНЕРИМСКОГО И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВНОГО ВРЕМЕНИ. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. Выпуск I, Симферопол, 1990. 84 с., 68 ил.

Новото изследване на Александър Айбабин има специфичен характер поради тясното профилиране на задачата, която решава. Структурата отразява конкретния и задълбочен подход към материала. Текстът е разделен на пет глави с приложен списък на използваната литература. Илюстрациите съдържат карта, голяма корелационна таблица и таблиците на типологическите групи паметници; отделно са представени друга корелационна таблица, рисунки и фотографии на авторови разкопки.

Първата глава на монографията „История на изследванията и разработките по хронологията на некрополите на Крим от IV до VII в.“ предлага сбито, но достатъчно подробно изложение върху развитието на проблема. Тук трябва да се отбележи, че проучванията в Крим имат дълга повече от век и половина история, при което е натрупано огромно количество материал. С неговото добиване са свързани имената на голям брой изследователи и заглавията на различни теории, които обясняват хронологията и етнокултурната му принадлежност. По-голямо внимание авторът е отделил на писаното през последните десетилетия, когато силно се уплътни и усложни методическата основа. Тази част всъщност има оценъчно-критична характеристика и е написана с ясно доловимо прецизно познаване на материала и литературата.

Втората глава „Методика на хронологизацията“ предлага още по-изчерпателни обяснения за приложението на т. нар. „културно-стратиграфски“ метод към кримските паметници. Усъвършенстван вариант на този метод е разработен от А. Амброз, но тъй като неговата докторска дисертация не е публикувана, специалистите нямат ясна представа за пътищата, по които той достига резултатите си. От обясненията на А. Айбабин много неща около метода се изясняват; освен това той е нанесъл свои корекции с твърде убедителни съображения. Главното обаче остава сигурността на резултатите, гарантирани от големия брой еднотипни находки, използвани в неговата корелационна таблица – 195 срещу 55 у А. Амброз. Споменат е и математическият метод, използван при подобни случаи, например от Г. Афанасиев и Б. Маршак, при което се доказва, че той дава същите резултати като корелационния.

Третата глава „Анализ на корелируемите вещи“ е разделена на пет параграфа, поотделно за изделията от стъкло, глина, кост, метал, камък. Това е същината на изследването, което прави впечатление със своята сложност подобно разработките на А. Амброз. Изложението е извънредно много наситено с информация, поради което постановките за всеки вариант от групите изглеждат достатъчно сигурни.

Особено много внимание авторът е отделил на гарнитурите за колани, които всъщност са най-многобройните находки. Те са разделени според традиционната схема на токи и апликации, но украсите за конски амуниции остават отделно. Редът обаче не е формално спазен, защото са обособени части по други признаци – хронологически и етнокултурни. В тази част от работата А. Айбабин наистина демонстрира огромна ерудиция по разработвания проблем, което издига доказателствената стойност на неговите аргументи. Те имат формално-аналитичен характер, но при необходимост слогът се прекъсва, за да бъдат изказани и съображения по генезиса на материала, развитието на формите и етнокултурната му принадлежност. Освен това са представени примерни реконструкции или по-скоро редът за прикрепване на гарнитурите към ремъка, предвид тяхното положение в гробовете. Тази част от рецензираната работа е особено важна за българската археология, понеже у нас е натрупано голямо количество материал, който има случаен произход. Все още не са открити и проучени затворени комплекси, за да се стесни и уточни хронологията на находките. Открит засега ще остане обаче въпросът, дали хронологията на кримските паметници, пък и от всякакви други райони на византийско-средиземноморския културен кръг може изцяло да се приложи за паметниците на Долния Дунав.

В глава IV „Обосновка на относителната и абсолютна хронология на затворените комплекси“ А. Айбабин разделя същите комплекси на десет групи. Във всяка група се появява нов ред вещи, на което той обръща специално внимание. След това на специална таблица ги корелира със стратиграфската информация от собствените си разкопки на гробници в Керч и Лучистое. Използвайки сравнителния анализ с останалите паметници, аторът успява да стесни хронологическите граници на повечето материали до порядъка на плюс-минус 25 години, т. е. до половин век. Това е крайно детайлизирана и прецизирана постановка, каквато в археологията не се среща много често.

Глава V „Някои проблеми от историята на населението на Крим през IV – VII в. по данните на некрополите“ е посветена на „оживяването“ на археологическия материал според историческите извори. Трябва да се има предвид, че подобна операция за Крим е много трудна, поради което в различно време са изказвани твърде многобройни и доста противоречиви мнения. Особено популярна е т. нар. „автохтонна теория“ за непрекъснатото (с известни варианти) развитие на местното население и неговата култура. А. Айбабин е уточнил датировката на проучените досега некрополи като цяло и в резултат на тези уточнения смята, че фактите противоречат на автохтонната теория. Сетне подробно и сложно излага своята теза за движенията на различните етнически групи в Крим от III до първата половина на VIII в. Специално внимание е обърнато на връзките на кримското население с Византия и населението на Дунавския басейн. Всяко твърдение на атора е подкрепено с конкретен археологически материал, определен доста убедително.

В края на главата авторът отделя специално внимание на Велика България и материалите, свързани с прабългарите през този период. Интересно е, че той приписва на тези прабългари хералдичните гарнитури за колани, а в езическите гробове на Първото българско царство на Долния Дунав такива материали досега изобщо не са открити. Освен това А. Айбабин се е привързал към хипотезата на своя учител М. И. Артамонов за хазарската принадлежност на паметниците от групата Малая Перешчепина, която той нарича „Перешчепинска култура“. Може да се възрази, че тези находища от скъпи вещи се намират по бреговете на Днепър, твърде далеч от същинската територия на Хазарския хаганат. Освен това датировката им в края на VII – началото на VIII в. (?) съвсем не бележи неговия разцвет, а напротив – началото му. Друго, може би най-важно, съображение против въпросната теза е например, че стилът на металопластиката като цяло няма общи черти с този на металопластиката в салтовската култура, която безспорно е култура на Хазарския хаганат... Това, разбира се, по отношение на рецензираната работа е частен въпрос и няма особено значение за нейната оценка.

Списъкът на приложената литература съдържа 521 заглавия и е максимално пълен. Споменавам го, защото материалът, с който е работил А. Айбабин, изисква големи усилия и твърде много време, следователно тук ерудицията на автора (която се е проявявала и в други случаи) има решаваща роля за високото качество на работата.

Илюстративният материал, като изключим лошия печат, също показва много добри качества. Рисунките са подробни и точни, достатъчно едро мащабирани и прекрасно изпълняват своето предназначение. По-нечетливи са фотографиите, но техният брой е твърде малък. В този ред трябва да се отбележи, че включването на монографията в сборник по обичайната за съветската археологическа литература „разделна" схема силно усложнява използването ѝ в конкретна работа с аналогичен материал. За да се сравни някоя находка, е необходимо по номера на образа да се намери мястото ѝ в корелационната таблица, а оттам в текста. Ако таблиците с образите на находките не бяха в общ блок отзад, а са вкарани в самия текст последователно, нямаше да е нужен този обратен и бавен ред на ползуване. Книги като рецензираната представляват постоянни справочници, с които се борави често и затова информацията трябва да бъде оптимално оперативна.

Темата, която А. Айбабин разработва едва ли не, от студентските си години, има важно място за проучването на етнокултурните процеси през ранното средновековие в различни, твърде обширни, райони от съвременната територия на СССР. Проблемите на хронологията на паметниците от III до VIII в. от целия византийско-средиземноморски културен кръг и прилежащите му територии интересуват и различни изследователи от Европа вече десетилетия наред. Твърде много имена са свързани с такива проучвания: А. Готце, О. Алмгрен, Б. Янкович, О. фон Хесен, Й. Вернер, Д. Чалани, Г. Дейвидсон, Г. Грот, З. Унце и т. н. Първия опит да се обобщи многократно коментираният материал, предвид немалкото постижения, направи А. Амброз. Неговото изследване постави началото на нов етап в общия процес най-напред в методическо, а после и във всяко друго отношение. Въпреки многобройните атаки срещу някои негови постановки, всеобщо бе признанието за приносите, които той направи. Струва ми се, че работата на А. Айбабин представлява нова крачка напред. Върху материала от една обособена географски територия с интензивни етнокултурни процеси той е направил принос, който има съществено значение за изучаването на ранното средновековие от цялата територия на Евразия.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

СТ. СТАНИЛОВ. СТАРОБЪЛГАРСКИ РЕМЪЧНИ УКРАСИ ОТ НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ; Ж. АЛАДЖОВ. ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ЗНАЦИ (В ТЪРСЕНЕ НА ЗАКОНОМЕРНОСТИ).

– РП, XXII, 1991. 154 с. ил. Рез. рус., нем.

Том XXII от поредицата „Разкопки и проучвания" съдържа два труда от различни автори, интерпретиращи различни по характер археологически източници. Двете работи са обединени в един том от един признак – паметниците, разгледани в тях принадлежат на една епоха – старобългарската.

Трудът на Ст. Станилов съдържа 54 страници текст и значителен графичен и снимков илюстративен материал, значителна част от който е подреден в единадесет табла. Още в началото ще отбележим, че графичните илюстрации, чийто автор е самият Ст. Станилов, са отлично изработени и дават великолепна представа за включения в публикацията материал. Въпреки малкия обем изследването има монографичен характер. Това се вижда и от структурата на работата. Тя съдържа увод, пет глави, заключение и каталог.

В краткия увод авторът излага причините, които са го подтикнали да се занимае със старобългарските ремъчни украси – едни от най-забележителните паметници на средновековната българска металопластика. Целта на труда е ясна – да се вкара в научен оборот колекцията, съдържаща 77 коланни токи и апликации, постъпила в недалечно минало във фондовете на Националния археологически музей в София, като ѝ се направи възможно най-изчерпателен анализ дотолкова, доколкото това позволява комплектованият в нея материал.

Озаглавена „Терминология и класификация", глава I е основна в изследването и съдържа ред значителни приноси. Българската средновековна археология все още няма добре оформен терминологичен речник за много от видовете археологически паметници. Заслуга на Ст. Станилов е (и това той прави не за пръв път в своите публикации), че отделя внимание на този въпрос. За пръв път у нас в този труд е направен опит, сполучлив според нас, за изработване на ясна терминологична схема на отделните елементи на металните коланни гарнитури. Може само да се съжалява, че колекцията не съдържа всички видове ремъчни украси (липсват накрайници), което прави терминологичната схема непълна. Това, разбира се, не е грешка на автора, който борави с определен материал.

Класификация на старобългарските метални ремъчни украшения досега не е правена у нас. Ст. Станилов поставя едно добро начало в това отношение. При построяването на типологичния ред на базата на паметници от софийската находка авторът прави уговорката, имайки предвид немногобройното им количество, че той е непълен, но има отворен характер с възможности за допълнения и поправки. Анализираният материал според функциите си е обособен в две групи – токи и апликации. Всяка група по формални признаци е разделена на отделни видове. Те пък от своя страна на базата на други белези, като украса и размери, са групирани в типове, подтипове и варинти. Такъв подход в основата си не е неправилен, макар че се е получило известно издребняване. Може би той е оправдан за сравнително малките колекции, каквато е софийската, но едва ли ще бъде удобен и приемлив при изработване на пълна типологична схема на коланните гарнитури от ранното средновековие, открити на територията на България, които наброяват вече стотици, а може би и хиляди екземпляри. В характерния за Ст. Станилов стил описанията на отделните типове, подтипове и варианти са точни, изчерпателни и добре илюстрирани. И все пак на места са допуснати известни несъответствия между текста и илюстрациите. Например тока №6 (БII$_2$) има леко трапецовидна носеща рама, а не елипсовидна, както е дадено в текста (с. 8). Неразбираемо е защо кръглата ремъчна гарнитура №9 е причислена към групата на токите, но в същото време не е вкарана в типологическата схема. Може би авторът се е съмнявал във функциите ѝ, но това би трябвало да бъде обяснено в текста на тази глава. Вероятно по невнимание са допуснати досадни и дразнещи грешки. Посочено е, че апликациите са пет вида, а всъщност те са четири (А, Б, В, Г). Надписите под табла VII и VIII са сбъркани. Тук упрекът може да бъде насочен както към атора, така и към редакторите на изданието.

Колекцията, откупена от НАМ от частно лице, има сборен характер. Неизвестни са местата и обстоятелствата на намирането на предметите, т. е. са откъснати от археологическата си среда. Това е лишило изследователя от много съществени условия за изработване на една по-сигурна хронология на паметниците, които анализира. Затова той прибягва към единствено възможния начин за датирането им – чрез аналогии с подобни паметници от страната и извън нея. На този изключително важен проблем е посветена глава II, придружена с обширен критичен апарат, което е едно от достойнствата на рецензирания труд. Не сме съгласни обаче с обосновката на някои дати, извършена само на базата на някои незначителни белези. Например той сочи за аналогия на тока №2 (БI) сходна от Унгария, намерена в некропол и датирана в VII – VIII в. (с. 11). Отбелязва, че подобни от България няма публикувани и посочвайки някои незначителни белези (по-меките очертания на силуета, степен на износеност), предлага за токата от софийската колекция по-късна дата (VIII – IX в). По-меките очертания зависят от калъпа, използуван от майстора, а степента на износеност показва, че предметът е бил дълго използуван, но в никакъв случай не може да бележи една по-късна дата на неговата направа. За щастие подобни слабости са рядкост в тази глава и приносите ѝ са очевидни. Самият автор не е сигурен в предложената от него хронология и на с. 13 изрично посочва, че предложените от него датировки са неокончателни и вбъдеще не е изключено да претърпят промени.

В кратката глава III Ст. Станилов се занимава с орнаментиката на изследваните от него ремъчни апликации, като се ограничава само да посочи сходствата на отделните орнаментални елементи от апликациите с такива върху паметници на художествените занаяти на Първото българско царство (рисувана белоглинена керамика, каменна пластика, миниатюри).

Глава IV съдържа разсъжденията на автора върху реконструкцията и функциите на ремъчните украси и опити за обясняване на семантичната същност на анализираните от него предмети. Тези разсъждения са интересни, макар че съдържат значителна доза умозрителност (това го казва и самият автор), но характерът на материала не дава възможности за по-сигурни обосновки и категорични изводи.

Приносен характер има последната глава на труда. В нея авторът прави анализ на различните технологически прийоми, използувани при направата на метлните коланни украси. Интересна информация е извлечена и от извършените химически анализи на предметите от колекцията.

Трудът завършва с един професионално направен каталог, съдържащ пълни и точни описания, добре обвързани с основния текст и илюстрациите. Тази част на труда е изключително важна. Тя е онази обективна база, върху която стъпва авторът при изграждането на своя анализ.

Изследването на Ст. Станилов върху група коланни украси независимо от направените критични бележки притежава повече положителни качества, отколкото отрицателни и е сериозно постижение в областта на българската археологическа наука.

Вторият труд, включен в XXII том на „Разкопки и проучвания“, е работата на Ж. Аладжов, озаглавена „Проучвания върху старобългарските знаци. (В търсене на закономерности)“. Това е част (глава I) на по-голямо изследване върху старобългарските знаци, което авторът, както се разбира от последните изречения в заключението, възнамерява да извърши вбъдеще. Тези свои намерения би трябвало той да посочи още в увода.

Рецензираният труд съдържа 21 страници текст и графичен изобразителен материал, подреден в 38 таблици. В уводната част на труда си Ж. Аладжов отделя необходимото място за характеризиране на изследванията върху старобългарските знаци, извършени преди него. Отбелязвайки достиженията на други автори, Ж. Аладжов с необходимата коректност посочва и основните слабости и непълноти в проучванията на тези все още загадъчни паметници на средновековната ни материална и духовна култура. Съвършено правилна е констатацията, че формално-типологичният метод, приложен в проучванията на другите изследователи, е изчерпал своите възможности и е необходим нов подход в интерпретирането на този голям по обем, но изключително труден материал. Амбицията на Ж. Аладжов е именно да предложи нов метод в проучването на знаците. Той се опитва да ги систематизира по нов начин, като оформя подбрани групи знаци, произхождащи от относително затворени и датирани комплекси, и проследи еволюционно-хронологическото им развитие. За тази цел той привлича знаци, открити върху предмети, намирани в некрополите (езическите и християнските), както и върху такива произхождащи от култови паметници.

В първата, втората и третата част са анализирани знаците от езическите прабългарски и славянски некрополи. Заключенията посочват измененията в употребата на знаците преди и след покръстването, дават запазването на някои традиции в самостоятелния бит у славяни и прабългари през езичеството и най-сетне документират изложените досега предположения за генезиса на знаците и ранната родова структура на обществото. Трябва обаче да отбележим, че авторът, възприемайки датировките и изводите на отделните разкопвачи по отношение на етническата принадлежност на некрополите, рискува при евентуално установяване на грешки в първичните публикации част от изводите му да станат несъстоятелни.

В четвъртата част на студията са разгледани и систематизирани знаците от християнските некрополи.

Отбелязано е също така нещо много важно. През християнския период количеството на знаците-символи намалява за сметка на буквените означения. Последната пета част на труда е посветена на анализ на знаците от християнските култови паметници. Материалът се изследва от две позиции – отначало в отделни паметници, а после се сравняват. Забелязан е един процес в духовното развитие на най-широките слоеве от населението на Първата българска държава. Постепенно отмира езическата символика и се замества с християнската. Заключенията притежават необходимата предпазливост, която е наложителна предвид появата на нови знаци при бъдещи разкопки.

Съществена част от труда на Ж. Аладжов са органично свързаните с текста таблици. Те са доста сложни и изискват известни усилия при работа с тях. Сложността е предизвикана от огромното количество материал, при който еволюционната типология трудно се корелира. Положителното в предложения модел е, че той има отворен характер и дава възможност за коригиране, уточняване и попълване.

В заключение трябва да отбележим, че новият подход, приложен от Ж. Аладжов към изследването на старобългарските знаци въпреки някои уязвими страни, е интересен и заслужава внимание. Установените от него закономерности в развитието на знаковата система в Първата българска държава имат важно значение за проучването на нейната култура изобщо.

ИРИНА ЩЕРЕВА

Международен конгрес в Керкраде до Маастрихт, Холандия

От 31.08. до 05.09.1992 г. в конгресния център Рольдук в Керкраде до Маастрихт, Холандия, се проведе международен конгрес на тема „Шансове и проблеми на археологията в обединена Европа“. Той бе организиран от Германия, Холандия и Белгия и с помощта на Комисията за култура при Съвета на Европа.

Конгресът бе открит от г-н д-р Харалд Кошик, директор на Рейнския институт за опазване на археологическите паметници с център в Бон. В краткото си слово той подчерта значението на археологията без граници и добрите резултати от съвместните археологически проучвания на специалистите от трите съседни страни Германия, Холандия и Белгия. Поздравления бяха поднесени от председателя на областта Еурегио г-н д-р П. Шмид и от главния управител на провинция Лимбург г-н д-р Г. Кокелкорн. В работата на конгреса взеха участие археолози, архитекти и други специалисти, занимаващи се с организация на археологическите проучвания и опазването на археологическото наследство. Източноевропейските страни бяха представени с участници от Полша, Чехо-Словакия, Унгария и България. Изнесени бяха двадесет доклада, в които бе посочено съвременното състояние на археологическите проучвания и опазването на паметниците от миналото и проблемите, съпътстващи развитието на археологията в наши дни. В много от тях бяха показани несъвършенствата на законовата база за опазването на паметниците на културата и необходимостта от промени в нея. Един от основните доклади бе този на проф. д-р В. Вилемс (Холандия) „Археологически проучвания и опазване на археологическите паметници в Холандия“. В него в синтезиран вид бяха представени историята и структурното изграждане на системата от институтите и институциите, занимаващи се с археология, и прилаганите методи за опазване на археологическите паметници в Холандия. Според В. Вилемс едни от основните задачи на съвременната археология, които определят и необходимостта от единна структура, са следните: опазване на откритите археологически паметници, грижи за доброто съхранение на археологическите находки в музеите и подготвянето на пълна научна документация. Посочено бе, че такава единна система на проучване, документиране и опазване вече съществува в Холандия и тя функционира много добре. Отбелязано бе също, че при някои паметници е особено важно запазването не само на археологическите останки, но и на ландшафта, който допълва данните за тях. Поставен и дискутиран бе и проблемът за това, каква част от откритите археологически паметници трябва да се запази и покаже на широката публика. Като един от основните проблеми на съвременната археология, намерил място в разглеждания доклад, бе и този за бързото публикуване на резултатите от археологическите проучвания с цел създаване на благоприятно обществено мнение. По този въпрос проф. В. Вилемс подчерта, че по-добре е появата на частична публикация, отколкото никаква в случаите, когато не достигат средства за цялостно обнародване на дадено археологическо проучване.

В доклада на проф. Я. Блюмерс (Холандия) и д-р Н. Андрикопулу-Щрак (Германия) „Археологията в областта Еурегио: един модел на бъдещето“ бяха представени резултатите от сътрудничеството между археолози от Германия и Холандия. Те провеждат съвместни проучвания в района на Аахен, и то организирани по един нетрадиционен за археологическата наука начин (частна фирма). Този доклад и представените в него проблеми станаха обект на оживена дискусия за мястото, функциите и прерогативите на частните фирми в областта на археологията.

Докладите на д-р Ж. Пльоме (Белгия), д-р Дж. Мюлиместър (Люксембург), д-р М. Девилде (Белгия), д-р Ф. Реал (Португалия), д-р Х. Шмид (Германия) и др. бяха посветени на проблемите на археологията в големите градове, т. е. съвременната урбанизация и археологическите паметници. В тях бяха разгледани въпросите за организирането на археологическите проучвания в големите градове, за това, каква част от останките може да бъде запазена, без това да пречи на развитието на съвременните градове. Не само в тези доклади, но и във всички, посветени на достиженията в областта на археологията в Еурегио, се прокрадваше идеята за промяна в методите на археологическите проучвания, за това, че археологията вече е на нов етап на развитие и е необходимо обединяване на усилията на учени от различни области за по-пълното изследване на паметниците от минали епохи. В дискусиите важно място заемаха и проблемите за изучаване на палеогеографията, ландшафта и екологията.

За проблемите, целите и задачите на новата ориентация в опазването на археологическите паметници в източногерманските провинции Заксен и Бранденбург говориха д-р Д. Кауфман и д-р Г. Вецел.

Тема на доклада на д-р А. Прике от Полша бе изработването на карта на археологическите паметници и систематизирането на информацията от нея в официална банка-данни. В този доклад бе отделено място и на трудностите, свързани с опазването на археологическото наследство. Подобни проблеми бяха изложени и в доклада на д-р З. Виши (Унгария). В последните няколко доклада пролича близостта на проблемите, които стоят за решаване пред археологическата наука, и опазването на паметниците в източноевропейските страни в периода на преход, който те изживяват. В дискусията по тези въпроси участие взе и Г. Кабакчиева.

Най-ясно дефиниране задачите на археологическата наука на съвременния етап намериха в заключителните слова на проф. д-р Х. Клер (Норвегия), проф. д-р Я. Блюлерс и д-р К. Кристиансен (Дания). Подчертано бе, че използването на достиженията на техниката като и тези в областта на помощните за археологията науки налагат бързото усъвършенстване на методите на археологическите проучвания.

Във връзка с конгреса бе организирана и голяма и богата на разнообразни находки международна изложба под наслов „Археологическо следотърсачество и опазване на археологическите паметници в областта Еурегио“, показана в Коронната зала на Старото кметство в Аахен. Изложбата е дело на специалисти археолози от Германия, Холандия и Белгия под ръководството на г-н П. Вагнер (Германия). В нея тематично бе представен животът на територията на голямата област Еурегио между реките Маас и Рейн от праисторическо време и до Средновековието. По един най-модерен начин бяха показани дървените останки от най-стария открит досега кладенец в света, този от Кьокофен, южно от Кьолн. След закриването на изложбата в Аахен тя ще бъде представена на публиката в Люксембург, Лиеж, Брюксел и Маастрихт като едно потвърждение за развитието на археологията без граници.

По повод откриването на изложбата бяха публикувани и различни научни и рекламни издания. Сред тях не може да не бъде споменат масивният том с научни доклади, посветени на проблемите на археологията и опазването на археологическите паметници, който е издаден под същото заглавие като изложбата. В него са публикувани изследванията на археолози и други специалисти от Германия, Холандия и Белгия, посветени на археологическите паметници в областта Еурегио и проблемите по тяхното опазване. Изданието е богато илюстровано с цветни и черно-бели фотоси и е отпечатано в световноизвестната издателска къща „Филип фон Цаберн“.

За участниците в конгреса бяха организирани и няколко екскурзии в Германия. Посетена бе една от най-забележителните катедрали в Европа, тази в Аахен и разгледан старинният град. Запознахме се с условията, при които работят археолозите на територията на най-големия в света открит рудник при Хамбах, и начина на изследване и запазване на археологическите находки. Показана бе и запазена част от римския път между Аахен и Кьолн, експонирана и оформена като място за отдих край съвременната магистрала.

При закриването на конгреса д-р Х. Кошик предложи да бъдат организирани и следващи подобни конгреси, които да се занимават с проблемите на организиране на археологическите проучвания и опазване на археологическите паметници и да обединяват усилията на археолозите и други специалисти в европейски мащаб за отвоюването на едно ново място за археологията в съвременното общество.

Г. КАБАКЧИЕВА

Научна конференция по проблемите на Мадарския конник

На 21–22 октомври 1992 г. в Шумен се проведе научна конференция „История, състояние и задачи на проучванията и консервацията на Мадарския конник“. Тя бе посветена на 120-годишнината от откриването на релефа за науката и 20-годишнината на Конвенцията за световното културно наследство. Идеята на организаторите – Фондация „Мадарски конник“, БАН, НИПК, Общински съвет – Шумен, Филиал на АИМ при БАН – Шумен, Исторически музей – Шумен, бе да съберат специалисти от различни научни области, работещи по проблемите на този уникален паметник.

Конференцията бе открита от ст. н. с. I ст. д-р Димитър Овчаров, директор на НАМ – София. След встъпителното слово участниците и гостите почетоха с едноминутно мълчание паметта на чл.-кор. проф. Веселин Бешевлиев. В двете работни заседания бяха изнесени общо 18 от предвидените в програмата 23 доклада и научни съобщения.

Първото заседание бе посветено на историко-археологическото проучване на Мадарския конник.

В своя доклад „Нови данни за Мадарския релеф“ ст. н. с. Павел Георгиев предложи интересни виждания за семантиката на паметника. Той изхожда от собствени наблюдения, които показват, че фонът на фигуралната композиция е бил оцветен в червено. Въз основа на това П. Георгиев допуска, че в първоначалния си вид релефът е бил безписмен паметник и е представлявал своеобразна идеограма за формулата „Белият конник“, т. е. за личността на хан Аспарух. Надписите около него са били изсечени по-късно – вероятно по времето на хановете Крум и Омуртаг, когато мазилката на фона вече е липсвала. Във връзка с въпроса за семантиката на Мадарския конник Георгиев приведе аналогии с подобни по сюжет византийски релефи, изобразяващи владетелски триумф. Според автора възможност за тълкуване съдържанието на Мадарския релеф в нова насока предлагат подобни на него по сюжет изображения върху група антични и ранносредновековни паметници, които символизират безсмъртието на душата. В тази връзка Мадарският конник би могъл да бъде както символ на хана–герой и родоначалник, така и мемориален паметник на Аспарух. Според Георгиев наложително е изграждането на скеле, което при използуването на съвременни технически методи за проучване ще позволи събирането на нови данни за релефа.

Широко дискутираният проблем за идентификацията на изображението на Мадарския релеф бе засегнат в доклада на ст. н. с. Станислав Станилов „Хипотезата за Тангра“. Авторът коментира по-специално две от съществуващите в тази насока хипотези – за героя-конник и за бога Тангра. Той обърна внимание на факта, че писмените и археологическите източници не съдържат данни за отчетливо изразена антропоморфизация на върховното божество в езическата религия на прабългарите. Според Ст. Станилов релефът е бил изсечен през времето на някой от първите български ханове, най-вероятно на Тервел. Той е резултат от едно владетелско хрумване – да бъде въплътена образно идеята за върховния бог на хана и неговия народ, като по този начин се прави опит за монотеизиране на държавната религия. Това си заключение Станилов подкрепя с констатацията, че сюжетът и реалиите на Мадарския конник като цяло нямат точна аналогия сред съвременните му и по-късно датирани паметници. В тази връзка релефът се обяснява не като пряка проява на собствена или изцяло заимствувана отвън културна традиция, а като феномен, появил се в резултат на специфичните условия, в които се развива старобългарската култура през нейния най-ранен етап. Мадарският конник е още един документ на стремежа за равнопоставеност и легитимност, проявен от владетелите на новообразуваната българска държава спрямо византийските императори. Повратен момент в сигурната идентификация на сцената от релефа според автора може да дойде само след откриването на нов паметник, който стои в пряка връзка с него.

В доклада на н.с. Павлина Петрова „Някои бележки към въпроса за Мадарския релеф и неговата културна среда“ бе направен опит семантиката на паметника да се постави в контекста на целия култов комплекс. Авторката изложи тезата, че релефът и другите обекти на езически култове в Мадара – храмовете, пещерата, водохранилището, са били включени в обща ритуална система. В определени дни на годината те са били обхождани от церемониална процесия начело с хана, при което са се извършвали съответните обреди. Важен момент от тази церемония е било почитането на родоначалника – митичният хан-герой, който е изобразен върху Мадарския релеф. По този начин се обяснява и практиката за нанасяне на надписи около конника, които според П. Петрова имат смисъла на посвещения или благодарствени молитви. За съображенията си авторката предложи аналогии от индо-иранската култова практика, засвидетелствувани в центрове на Северното Причерноморие и Азия.

Доклад на тема „Мадарският конник и средновековното българско изкуство“ изнесе н.с. Тодор Балабанов. Той обърна внимание на факта, че много от рисунките-графити са реплики на Мадарския релеф – те повтарят сцената на триумфиращ конник, придружена с летописни или пояснителни надписи. Балабанов застъпи тезата, според която релефът и надписите са едновременни и са изсечени по времето на хан Омуртаг. Сцената представя Аспарух, но не като триумфиращ владетел, а като персонаж, почерпан от епоса – събирателен образ на хана-герой и родоначалник.

Докладът „Една хипотеза за Мадарския конник“, изнесен от Йордан Боев, бе построен върху основата на редица формалнологически разсъждения по повод релефа и надписите около него. Според хипотезата на автора Мадарският релеф е паметник с държавнополитическо значение и представлява своеобразен летописен разказ, преданен чрез образи. Фигуралната сцена представя символично събитията около образуването на българската държава – войната от 680 г., съюзът на прабългари и славяни и договорът с Византия. Релефът най-вероятно датира от времето на хан Аспарух.

Интерес предизвика докладът на специалиста по коневъдство к.н. м.н. д-р Рачо Рачев „Екстериорно-породна оценка на коня и кучето, издлетени върху Мадарската скала“. Авторът счита, че Мадарският релеф се явява ценен източник за изучаване на хибридното дело в ранносредновековна България и анализира изображенията на животниските фигури, прилагайки метода на хипологията. Според д-р Рачев върху релефа е изобразен типичен „български кон“ – порода, формирана по времето на хан Тервел на основата на степно-монголските и трако-гетските коне. С някои доводи и предположения аторът се опитва да обоснове свое виждане за Мадарския релеф като паментик на незнайния български войн, издигнат в чест на победната битка с арабите през 718 г.

В доклада си „Опит за графична възстановка на Мадарския конник“ арх. Слави Дончев изложи съображения относно допълване характеристиката на релефа с нови детайли. Според него около главата на конника се забелязват очертанията на ореол, а пред него – птица в хералдична поза. Така допълнена, сцената от Мадарския релеф според Сл. Дончев намира точни аналогии сред изобразителни паметници от Средна Азия, илюстриращи култа към герои от епоса на номадските народи.

Христо Бемберски изнесе доклад на тема „Сюжетно-тематични и функционални аспекти на Мадарския конник от ономастични и етнографски позиции“. Тезата на автора бе, че релефът има религиозно-обредно значение и представя конник, отправил се към „Свещената планина“. В текстове на Йорданес Хр. Бемберски открива податки, че у прабългарите култът към свещената планина е свързан с култа към падналите в бой войни. Привеждайки примери с елементи на китайския погребален обряд, той приема, че култовият комплекс Мадара е бил център на символични погребални церемонии, посветени на загиналите далеч от родината войни. В тази връзка според Бемберски конникът от релефа е или хан Аспарух, или стилизиран образ на прабългарски войн.

В последвалата дискусия по докладите от първото заседание бяха изразени различни мнения и становища относно изложените тези за иконографията, датировката, съдържанието и тълкуването на Мадарския конник. Всички участници в дискусията се обединиха около становището, че релефът се нуждае от ново проучване, което да се извърши на основата на интердисциплинарния подход и с най-съвременни технически средства.

Между двете заседания за участниците и гостите на конференцията бе организирано посещение в НИАР „Мадара“ и прожекция на документалния филм за конника на Васил Кисимов.

На второто работно заседание бяха изнесени група доклади, касаещи проблема за консервацията на Мадарския релеф. Специалисти от НИПК, МГУ, Институт „Н. Пушкаров“ изложиха редица данни от направените обективни изследвания за състоянието на релефа. На тази основа бяха изразени различни становища по проблема за опазване на паметника, които, най-общо, могат да се сведат в две основни концепции. Едната предвжда консервационна намеса „на място“, другата – изрязване на релефа и консервация в лабораторни условия.

В хода на последвалата дискусия по тези въпроси бяха набелязани няколко приоритетни за решаване задачи: 1. Построяване на ново скеле и пряко изследване повърхността на релефа. 2. Почистване на релефа от гипсовите налепи, останали при снемане на копие от него. 3. Осигуряване на хидроизолация и сеизмична устойчивост на скалата, носеща релефа.

Всеобщата оценка на участниците, изразена в заключителното слово на Димитър Овчаров, бе, че конференцията разкри нови възможности относно проучването и интерпретацията на един толкова важен паметник на ранобългарското изкуство. В този смисъл трябва да се приеме, че проведената конференция е изпълнила задачата си.

Я. ДИМИТРОВ

Национална научна конференция „Сграфитокерамиката в България XII–XIV в.“

На 25–26 ноември 1992 г. във Велико Търново се проведе първата по рода си у нас национална научна конференция, посветена на сграфитокерамиката в България през XII – XIV в. Тя беше организирана от Археологическия институт при БАН – Филиал В. Търново, Международната фондация „Велико Търново“ и Съюза на учените в България – клон В. Търново.

Сграфитокерамиката е позната, но все още недостатъчно добре изучена художествена изява на културата в българските земи през средновековието. Проникнала у нас през периода на византийското владичество като продукция на ателиета в Константинопол, Коринт и други по-малки центрове в южната част на Балканския полуостров, през XIII и XIV в. тя неизменно съпътствува развитието на българските градове като един от най-характерните елементи в бита и културата им. Производството и разпространението ѝ продължава и през епохата на турското владичество (XV–XVIII в.), а като изолирано явление се среща и до края на XIX в. Първото и засега единствено по-крупно изследване за сграфитокерамиката направи Соня Георгиева въз основа на находките от двореца на българските царе на Царевец във Велико Търново (Царевград Търнов, 2, 1974). През последните две десетилетия вследствие на интензивните археологически проучвания из цялата страна беше натрупан значителен по обем и разнообразие емпиричен материал, част от който е обнародвана в сборници и научни списания.

Организаторите на националната конференция във Велико Търново си бяха поставили за задача по-детайлно запознаване на специалистите със сграфитокерамиката от различните географски райони в България чрез синтезирани доклади, а след това на кръгла маса да се поставят и разискват основни проблеми по темата.

Централно място беше отделено на сграфитокерамиката от столицата на Второто българско царство Търновград. Обобщаващ доклад за формите и украсата на тази керамика изнесе Й. Алексиев, който изтъкна ролята и значението на старопрестолния град като първостепенно средище на производството и разпространението ѝ у нас през XIII–XIV в. С друг обобщаващ доклад – на Зл. Генова, беше представена търновската сграфитокерамика от XV—XVIII в. Богатият спектър на столичната керамика от края на XII–XIV в. беше допълнен с показване на непубликувани още материали от площада пред двореца на българските царе на Царевец (В. Нешева), от новите разкопки на Трапезица (М. Долмова) и от района на историческата църква „Св. Димитър“, където са разкрити и производствени съоръжения (М. Робов). Растителната орнаментика, най-широко прилагана в сграфитокерамиката, беше разгледана от търновски специалисти в общ доклад (Т. Овчаров) и в специализиран – за розетата като елемент на орнаменталната система (Р. Анчева).

За производствените центрове на ранната сграфитокерамика, открита в българските земи, доклад изнесе П. Димитров, който подчерта, че засега няма данни за местни центрове през XI–XII в., а намерените образци трябва да се свържат със столицата на Византийската империя, Коринт и още няколко недобре идентифицирани засега византийски средища.

Сграфитокерамиката от Североизточна България беше представена с находки от старобългарския Велики Преслав (Т. Михайлова, Ст. Бонев), Силистра (Г. Атанасов), Калиакра (М. Йосифова), Кранево (В. Йотов), Габровския музей (К. Койчева). Ранните материали — от периода на византийското владичество, са внос от центровете на Византия, по-късните са местно производство, повлияно от Търново или донесени оттам. Представата ни за сграфитото от черноморската зона бяха обогатени с доклада на Ц. Дражева, която показа интересни свидетелства за производство от Созопол – останки от пещи и съдове от XIII в.

Характерните особености на сграфитокерамиката от Северозападна България бяха изтъкнати от В. Вълов, който показа находки от Видин и околностите му.

Южнобългарската сграфитокерамика беше представена с доклади за материали от Стара Загора (Д. Янков), Крън (Кр. Стефанова-Георгиева), Копсис (Ив. Джамбов), Кърджали (Д. Хаджиева), Пловдив (Ж. Танкова), Мелник и Пиринския регион (Б. Цветков, Цв. Комитова), а по-общ доклад за производството на тази керамика в Югоизточна България през XII в. изнесе Б. Борисов. Като цяло южнобългарското сграфито доста се отличава от търновското. Явно е по-силното влияние на византийските центрове, към които земите на юг от Хемус гравитират непрекъснато поради политическите условия и географската близост. Много интересни бяха показаните изображения на хора и светци от Мелник (XIII в.). Както във В. Търново, така и в този град много добре се изявява и е проучена късната сграфитокерамика от XV–XVIII в., която, макар и рядко, продължава да се произвежда и до края на XIX в.

Разпространени, но недостатъчно изследвани досега са два вида художествена керамика – червеноангобирана, декорирана с графит и покритата със златиста ангоба, често с рисувана с четка украса от червена ангоба, или пък в обратен вариант. Те се срещат през XII в., а в Мелник – и през първата половина на XIII в., успоредно със сграфитокерамиката. Разгреждайки находки от Пловдив, Р. Морева изтъкна някои сходства, особено на червеноангобираната керамика със сграфитото.

На кръглата маса участниците в конференцията разискваха проблеми за центровете на производство на българската сграфитокерамика, за школи, взаимовръзки и влияния, традиции, разпространение, орнаменталните мотиви и семантиката им, връзка с изкуството, методика на пручването и т. н. Националната конференция, която беше изключително ползотворна, завърши с научна екскурзия за запознаване с последните разкопки във В. Търново – на Трапезица и на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

В. НЕШЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Костадин Кисьов – Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Централните Родопи 1

Златозара Гочева – Култът на Силван в провинция Долна Мизия 13

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Людмил Вагалински – Стригили от римската епоха на територията на днешна България 22

Катя Меламед – Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко 36

Павел П. Георгиев – Рядък хирургически инструмент 47

Константин Тотев – Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево 53

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Станислав Станилов – А. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. Вып. I, Симферопол, 1990. 84 с., 68 ил. 58

Ирина Щерева – Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей; Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци (в търсене на закономерности). – РП, XXII, 1991. 154 с., ил. Рез. рус., нем. 59

ПРЕГЛЕД

Гергана Кабакчиева – Международен конгрес в Керкраде до Маастрихт, Холандия . . 61

Янко Димитров – Научна конференция по проблемите на Мадарския конник 62

Виолета Нешева – Национална научна конференция „Сграфито керамиката в България XII–XIV в“ 64

TABLE DES MATIERES

Konstantin Kisjov – Céramique de l'âge du bronze tardif dans les ensembles sépulcraux au Rhodope Central 13

Zlatozara Gočeva – Le culte de Sylvain dans la province Moesia Inferior 21

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Lujdmil Vagalinski – Strigiles de l'époque romaine sur le territoire de la Bulgarie contemporaine 35

Katija Melamed – Sanctuaire et nécropole du monastère de la haute époque chrétienne près du village de Nova Mahala, district de Batak 46

Pavel P. Georgiev – Instrument chirurgical rare . . 53

Konstantin Totev – Modèle en bronze pour camées en verre du village de Rogačevo 57

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Stanislav Stanilov – А. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. Вып. I, Симферопол, 1990. 84 с., 68 ил. 58

Irina Štereva – Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей; Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци (в търсене на закономерности). – РП, XXII, 1991. 154 с., ил. Рез. рус., нем. 59

REVUE

G. Kabakčieva – Congrès international à Kerkrade, près de Maastricht, Pays-Bas 61

Ja. Dimitrov – Conférence scientifique concernant le cavalier de Madara 62

V. Nechèva – Conférence scientifique „La céramique sgraphitte en Bulgarie, XIIe–XIVe ss.“ 64

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам.-гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературен сътрудник — ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. Съборна № 2. Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6. Тел. 713-30-77

Технически редактор Донка Костова
Коректор Кирилка Тошкова

Дадена за набор юли 1993 г.
Подписана за печат октомври 1993 г.
Печатни коли 8
Издателски коли 7,46
Формат 60 × 84/8
Издателски индекс 13574
Тираж 800
Поръчка № 217

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISNN 0324-1203

20203